๑๓

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นภวงศ์)

หนังสือชุดพระเกียรติคุณ
สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นภวงศ์)

วัดบวรนิเวศวิหาร

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

(ม.ร.ว.ชื่น นภวงศ์)

วัดบวรนิเวศวิหาร

สุเชาวน์ พลอยชุม เรียบเรียง

พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สุเชาวน์ พลอยชุม

พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

(ม.ร.ว. ชื่น นภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร.__ กรุงเทพฯ :

มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

154 หน้า

1. วชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง,

2415 – 2501

I. ชื่อเรื่อง.

294.30922

ISBN 974-580-867-4

©สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ

โทร. ๒๘๑๗๗๙๐-

คำนำ

❑ ❑ ❑

เนื่องในวโรกาสฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ดำเนินการจัดสร้าง "โรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก" ขึ้น จำนวน ๑๙ แห่ง ในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพระอนุสรณ์แด่สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๑๙ พระองค์ เป็นการร่วมฉลองพระชนมายุเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชในวโรกาสดังกล่าวแล้ว และเพื่อให้ประชาชนทราบความเป็นมาของโครงการจัดสร้างโรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก พร้อมทั้งพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กองบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุ จึงได้เรียบเรียงพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นลำดับมา ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป ฉะนั้น เพื่อให้พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่

ประชาชนยิ่งขึ้น มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ที่เคยลงพิมพ์เผยแพร่ในธรรมจักษุนั้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมเป็นหนังสือชุด **"พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์"** จำนวน ๑๙ เล่ม

เล่ม ๑๓ ในหนังสือชุดนี้คือ พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นภวงศ์) พระองค์ที่ ๑๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงพระเกียรติคุณประการต่าง ๆ ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ ชัดเจนขึ้น และเพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาอ้างอิง จึงได้นำพระนิพนธ์บางเรื่องของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพระองค์นั้น มาพิมพ์เป็นภาคผนวกไว้ด้วย

ในเล่มนี้ ได้นำพระนิพนธ์เรื่องขันธโลกวิจาร และพุทธศาสนคติ ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพระองค์นั้น มารวมพิมพ์เป็นภาคผนวก พระนิพนธ์เหล่านี้ย่อมแสดงถึงพระปรีชาสามารถในทางพระปริยัติธรรม และพระมติในทางพระศาสนาที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ จักอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านทั้งหลายตามสมควร

(พระมหารัชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

มิถุนายน ๒๕๔๑

สารบาญ

❑ ❑ ❑

นำเรื่อง	(๑)
พระประวัติเบื้องต้น	๑
ประสูติ	๑
เมื่อทรงพระเยาว์	๓
บรรพชา	๔
อุปสมบท	๕
การคณะสงฆ์	๑๑
เจ้าคณะมณฑลจันทบุรี	๑๕
สมณศักดิ์	๑๕
การคณะธรรมยุต	๑๖
การมหามกุฏราชวิทยาลัย	๒๑
การวัด	๓๓
การพิเศษ	๓๗
การหนังสือ	๓๗
การเลื่อนสมณศักดิ์	๓๙
การสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช	๔๔
การเฉลิมพระนามสมเด็จพระสังฆราช	๔๖

การประชวร
-ครั้งที่ ๑ ๕๑
-ครั้งที่ ๒ ๕๙
พระราชอุปัธยาจารย์ ๕๙
ทรงกรม ๖๒
อภิธชมหารัฏฐคุรุ ๖๙
พระกรณียะพิเศษในรัชกาลที่ ๕ ๖๙
พระกรณียะพิเศษในรัชกาลที่ ๖ ๗๐
พระกรณียะพิเศษในรัชกาลที่ ๗ ๗๑
พระกรณียะพิเศษในรัชกาลที่ ๘ ๗๑
พระกรณียะพิเศษในรัชกาลปัจจุบัน ๗๒
งานบำเพ็ญกุศลพิเศษ ๗๓
ประชวรครั้งอวสาน ๗๔
พระราชทานพัดรัตนาภรณ์ ชั้น ๑ ๙๓
ปัจฉิมกาล ๙๓
การพระศพ ๙๓
ภาคผนวก
ขันธโลกวิจาร ๑๐๑
พุทธศาสนคติ ๑๒๑

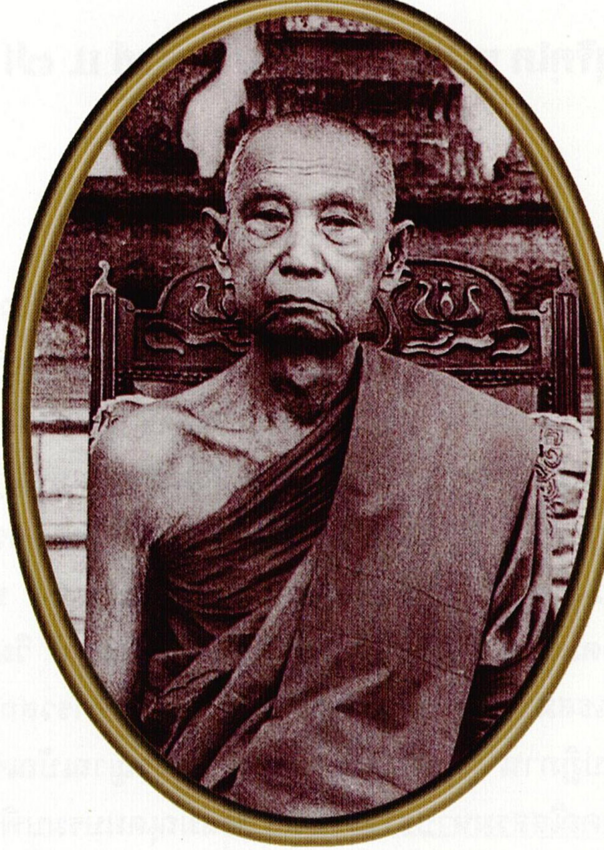

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

วัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ ๑๓

(สุจิตฺโต หม่อมราชวงศ์ชื่น นภวงศ์ ป. ๗)

พระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วิสุทธิสงฆคุณาลังการ อริยวงศาคตญาณวิมล สกลมหาสังฆปริณายก ตรีปิฎกกลากุสโลภาส ภูมิพลมหาราชหิโตปัธยาจารย์ สุจิตตาภิธานสังฆวิสุต มหามกุฏมหาราชประนัปดา นภวงศราชกุลาภิวรรธน์ สุขุมอรรถธรรมวิจารปรีชา กาพยรจนา ฉันทพากยปฏิภาน ปาวจนุตตมญาณวราภรณ์ สุนทรวิสุทธิพรหมจรรย์ วิมลศีลขันธสมาจารวัตร พุทธศาสนิกบริษัทคารวสถาน วิจิตรปฏิภาน พัฒนคุณ อดุลยคัมภีรญาณบัณฑิต สรรพคณิสสรมหาปธานาธิบดี ศรีสมณุดมบรมบพิตร คชนาม เสด็จสถิต ณ วัดบวรนิเวศ ราชวรวิหาร พระอารามหลวง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสาร สิริสวัสดิ์ จิรัฏฐิติ วิรุฬหิไพบูลย์ ในพระพุทธศาสนาเทอญ

นำเรื่อง

สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณฐานันดร หรือสมณศักดิ์สูงสุดในทางการปกครองของคณะสงฆ์ไทย เป็นตำแหน่งที่มีมาคู่กับคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นอย่างต่ำ ตามหลักฐานดังที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาเขตที่เรียกว่า สังฆปริณายกบ้าง มหาสังฆปริณายกบ้าง สกลมหาสังฆปริณายกบ้าง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้สถาปนาหรือแต่งตั้ง

สมัยกรุงสุโขทัย สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์เรียกว่า **พระสังฆราช** และสันนิษฐานว่า พระสังฆราชน่าจะมีมากกว่า ๑ องค์ กล่าวคือ เมืองใหญ่ ๆ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายก หรือประมุขของสงฆ์บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา ในชั้นต้นมี พระสังฆราช ๒ องค์ คือ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระวันรัตน** องค์ไหนเป็นผู้มีอายุพรรษามากองค์นั้นได้เป็น **สมเด็จพระสังฆราช** และมีคำว่า "สมเด็จ" นำหน้าราชทินนาม ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระวันรัตน** บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์** ฉะนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช จึงเป็นสมณศักดิ์สูงสุดและมีเพียงองค์เดียว

มาถึงตอนปลายกรุงศรีอยุธยา จึงเกิดมีราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้นคือนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี** ซึ่งสันนิษฐานว่า เกิดมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเป็นครั้งแรก และได้ใช้เป็นแบบสืบมา

สมัยกรุงธนบุรี การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงรูปแบบเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา คือมีสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นตำแหน่งสูงสุดทางการปกครอง และมีสมเด็จพระสังฆราชเพียงองค์เดียวเป็นประมุขของสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่าอย่างไร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงดำเนินไปเหมือนเมื่อครั้งกรุงธนบุรี มีตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นประมุขแห่งสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระสังฆราชมีราชทินนามว่าอย่างไร กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ ปริยัติวราสังฆราชาธิบดี** นำให้สันนิษฐานได้ว่า แม้ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระสังฆราชก็คงจะมีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ** เช่นเดียวกัน

ราชทินนามนี้ได้ใช้เป็นแบบสืบมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดให้แก้เป็น **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** และได้ใช้เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสืบมาจนทุกวันนี้

แต่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ปัจจุบัน ได้รับพระราชทานทินนามต่างไปจากสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อน ๆ ว่า **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช** จึงนับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ได้รับพระราชทานราชทินนามเป็นพิเศษเฉพาะพระองค์ ไม่ได้ใช้พระนามว่า **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** ตามแบบอย่างที่เคยเป็นมา

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เมื่อถึงคราวจะออกพระนามเรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกต่อพระนามว่า **สมณุตมมหาสังฆปริณายก** เป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระสังฆราช คำว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** ซึ่งใช้เรียกเจ้านายผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกแทนคำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

ต่อมาเมื่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า คำว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** ก็เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

สรุปได้ว่า ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์คือตำแหน่งที่ **สมเด็จพระสังฆราช** นั้นมีคำเรียกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. เจ้านายชั้นสูงผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช) เรียกว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** มี ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) และสมเด็จพระมหา-

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น

๒. พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ทรงได้รับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** มี ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ (หม่อมเจ้าภุชงค์) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่นนภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้รับพระราชทานฉัตรตาดเหลือง ๕ ชั้น

๓. ท่านผู้มิใช่พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราช** ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น ดังที่ปรากฏทั่วไป

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาต่อเนื่องกันมามิได้ขาดทุกรัชกาลกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพียงพระองค์เดียว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์แล้ว มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่

สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชเกือบตลอดรัชกาลคือ ๑๕ ปี

ในรัชกาลที่ ๕ ในช่วง ๒๓ ปีแรกแห่งรัชกาล ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเช่นกัน กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นก็ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเพียง ๑๐ เดือนเท่านั้นก็สิ้นพระชนม์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยา-ลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาล สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช ๕ ปีเศษก็สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๕ จึงรวมเวลาที่ว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๓๔ ปี นับแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชต่อเนื่องกันมามิได้ขาดจวบจนปัจจุบัน

แต่โบราณมา พระเถระผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จ

พระสังฆราช รวมทั้งสมเด็จพระราชาคณะด้วยนั้น ปรากฏตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า **"เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่น เป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา..."** หากมิใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ **"ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า"** กล่าวโดยสรุปก็คือ ท่านผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในทางใดทางหนึ่ง ฉะนั้น ในบางรัชกาลเมื่อหมดท่านที่ดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวแล้ว จึงไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช และไม่ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะบางตำแหน่ง เช่น ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริจะสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้งและกำหนดวันที่จะทรงตั้งแล้ว แต่ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงยังมิทันได้ทรงตั้ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้ทรงสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นที่ทรงเคารพ

นับถือมากในฐานเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่และทรงเป็นครูอาจารย์แห่งราชสกุลวงศ์ เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาท่านผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทว) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล แม้ว่าในขณะนั้นจะมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธานอยู่ในสังฆมณฑล ก็ไม่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกหรือสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช

เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ธรรมเนียมการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมดังที่กล่าวมาแล้ว คือมิได้ถือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญ แต่ถือตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นสำคัญ ซึ่งโดยหลักการแล้วก็คือ พระมหาเถระผู้มีสมณศักดิ์สูงสุดเป็นลำดับที่ ๑ จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

การปกครองคณะสงฆ์ไทยแต่เดิมมา แบ่งเป็นคณะ แต่ละคณะมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองโดยไม่ขึ้นแก่กัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในพระมหาสมณศาสนฉบับหนึ่งว่า

"แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราชก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เปนแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำน่าที่สังฆราช ฯ ผลเปนอย่างไรบ้าง ฯ" และในเชิงอรรถพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ตอนหนึ่งว่า **“คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการสั่งฯ เจ้าคณะรูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ”** สมเด็จพระสังฆราชจึงทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นกิตติมศักดิ์ ผู้ทำหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชที่แท้จริงคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งรับพระบรมราชโองการสั่ง (คือคำสั่ง) จากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น แต่โบราณมา ผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่แท้จริงคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงรับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช) ได้ทรงแนะนำกระทรวงธรรมการว่า **“ในเวลานี้ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น น่าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้าและการจะดีขึ้น”** ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง **“ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นธุระปกครอง”** ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองพระสงฆ์กันเองเป็นครั้งแรก และทรงเป็นสมเด็จ

พระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง ซึ่งได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

แม้ว่าลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ของไทยนับแต่อดีตมาจนปัจจุบัน จะแตกต่างกันไปบ้างตามความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ทั้งในอดีตและในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นพระมหาเถระผู้ทรงพระเกียรติคุณและทรงปฏิบัติพระศาสนกิจเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอย่างมาก แต่ประชาชนและพุทธศาสนิกชนจำนวนไม่น้อยที่ไม่ค่อยจะได้รู้จักความเป็นไปในส่วนพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นอภิปูชนียบุคคลของชาติและทรงเป็นหลักชัยของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฉะนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้ดำริจัดพิมพ์หนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** จำนวน ๑๙ พระองค์รวมเป็นหนังสือ ๑๙ เล่มขึ้น เพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป แต่ละเล่มว่าด้วยพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ คือ

เล่มที่ ๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆษิตาราม

เล่มที่ ๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบุรณะ

เล่มที่ ๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๐ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ วัดราชบพิธสถิต-มหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศนเทพวราราม

เล่มที่ ๑๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

เล่มที่ ๑๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทย) วัดสระเกศ

เล่มที่ ๑๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

เล่มที่ ๑๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๑๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ในแต่ละเล่ม นอกจากจะเสนอพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์แล้ว ยังได้เสนอพระนิพนธ์บางเรื่องของแต่ละพระองค์และเอกสารสำคัญบางเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติหรือการคณะสงฆ์ในยุคนั้น ๆ ไว้ด้วย เพื่อความชัดเจนของเรื่องราวที่ปรากฏในพระประวัติและเพื่อความสะดวกของผู้ที่สนใจจะศึกษาในรายละเอียดหรืออ้างอิง

พระประวัติสมเด็จพระสังฆราช ในหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้นำลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นครั้งแรก ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้แก้ไขเพิ่มเติมในส่วนที่ผิดพลาดบกพร่องให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้สนใจทั่วไป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส (พระองค์เจ้านพวงศ์)
พระราชโอรสในรัชกาลที่ ๔ พระอัยกา

หม่อมเจ้าถนอม นพวงศ์

พระชนก

หม่อมเอม (คชเสนี) นพวงศ์ ณ อยุธยา

พระชนนี

พระรูปครั้งทรงเป็นสามเณร

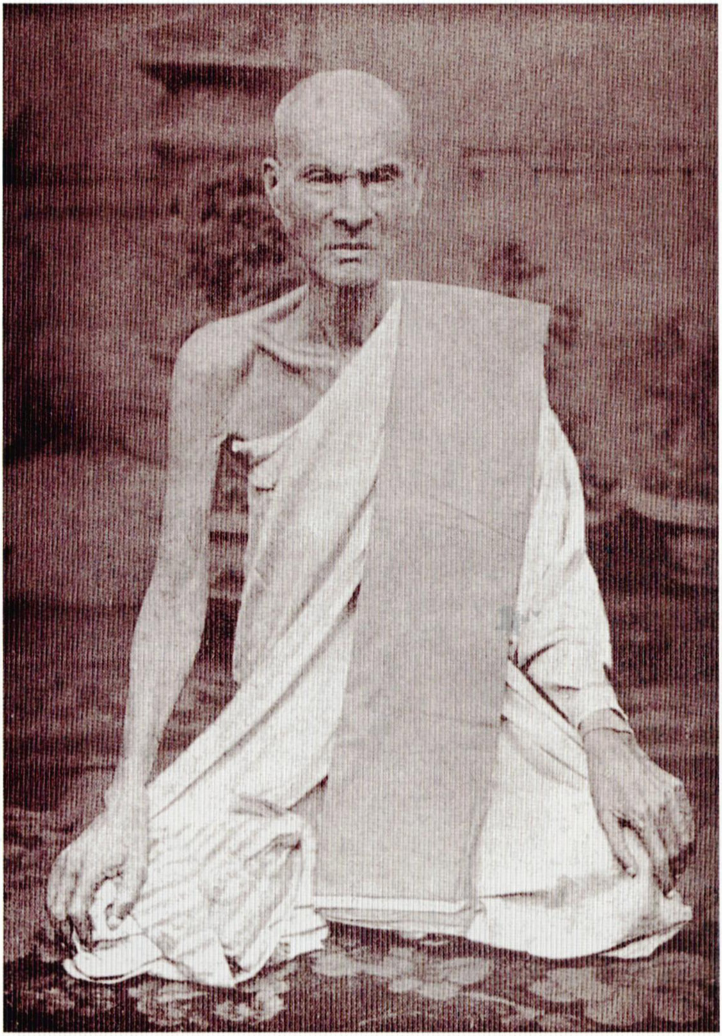

พระพรหมมุนี (สุมิตฺโต เหมือน) วัดบรมนิวาส
พระอุปัชฌาย์ในคราวทรงบรรพชา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘

พระพรหมมุนี (กิตฺติสาโร แฟง)
วัดมกุฏกษัตริยาราม พระอุปัชฌาย์ เมื่อทรงอุปสมบท

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
วัดบวรนิเวศวิหาร พระกรรมวาจาจารย์

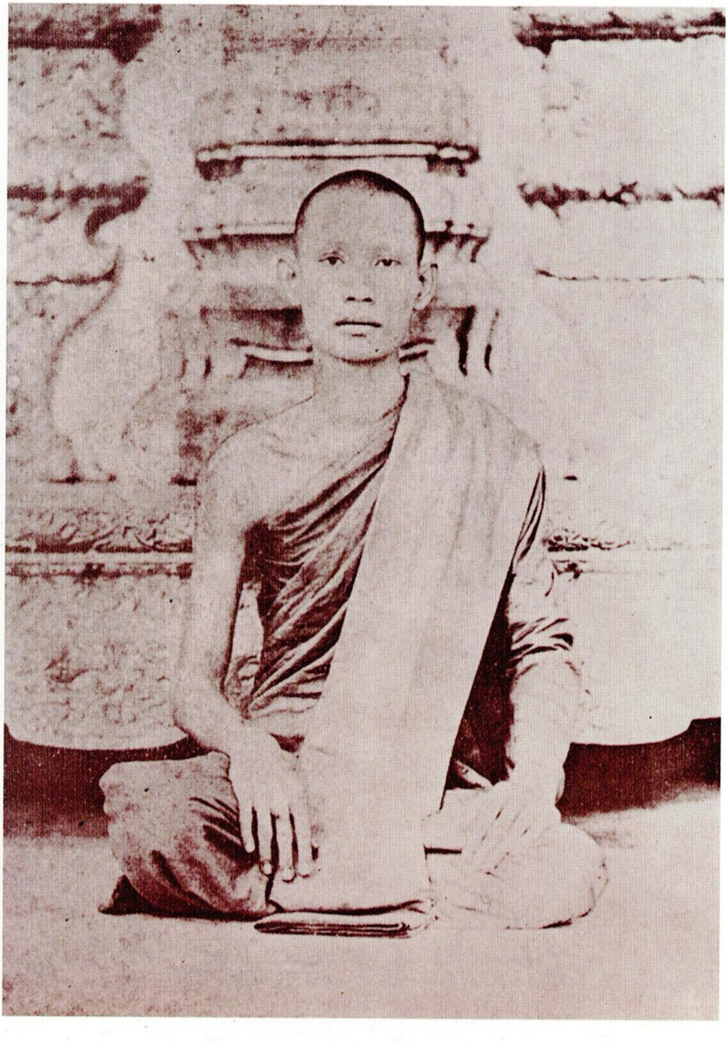

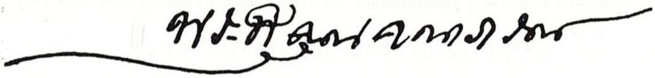

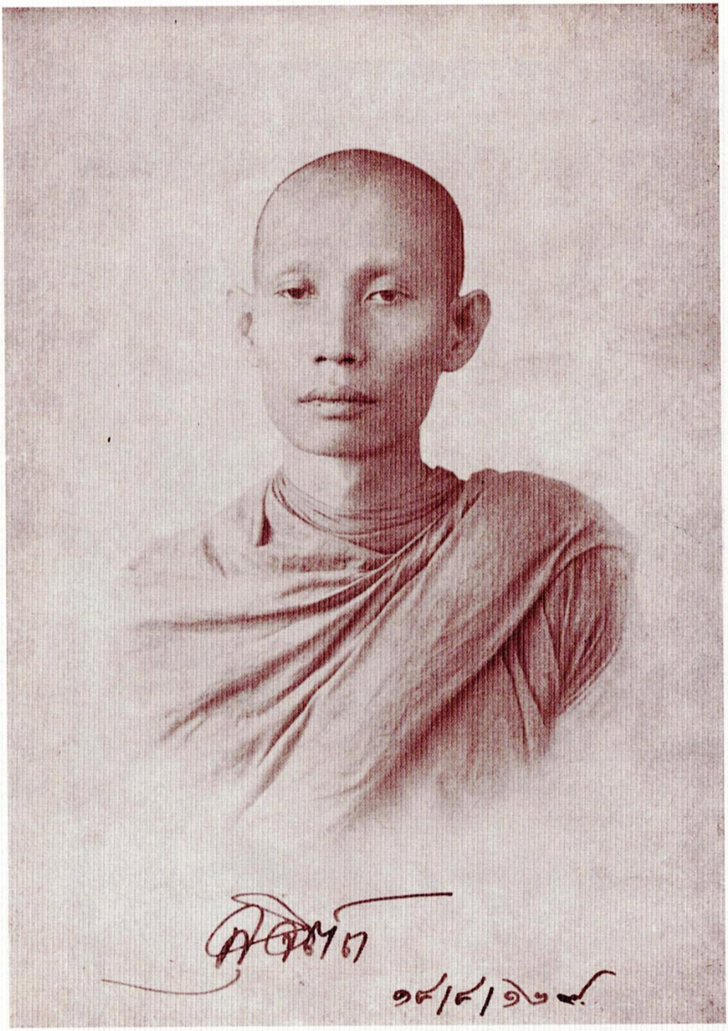

เมื่อพระชนมายุ ๓๙ พรรษา

ทรงฉายร่วมกับพระเถรานุเถระ กรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ชุดแรก

ราว พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๑ พระชนมายุราว ๓๘-๓๙

พระรูปทรงฉายร่วมกับพระนวกะ พ.ศ. ๒๔๕๗ หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

พระรูปทรงฉายร่วมกับพระนวกะวัดบวรนิเวศวิหาร ณ หน้าพระอุโบสถ

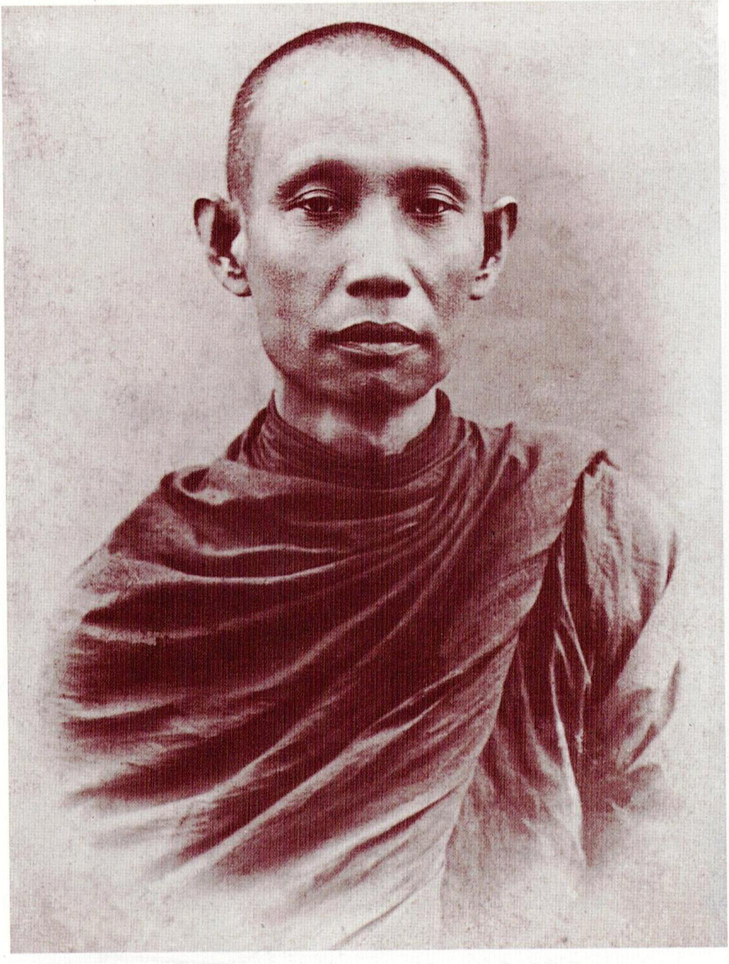

ทรงฉายเมื่อวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๔๖๓

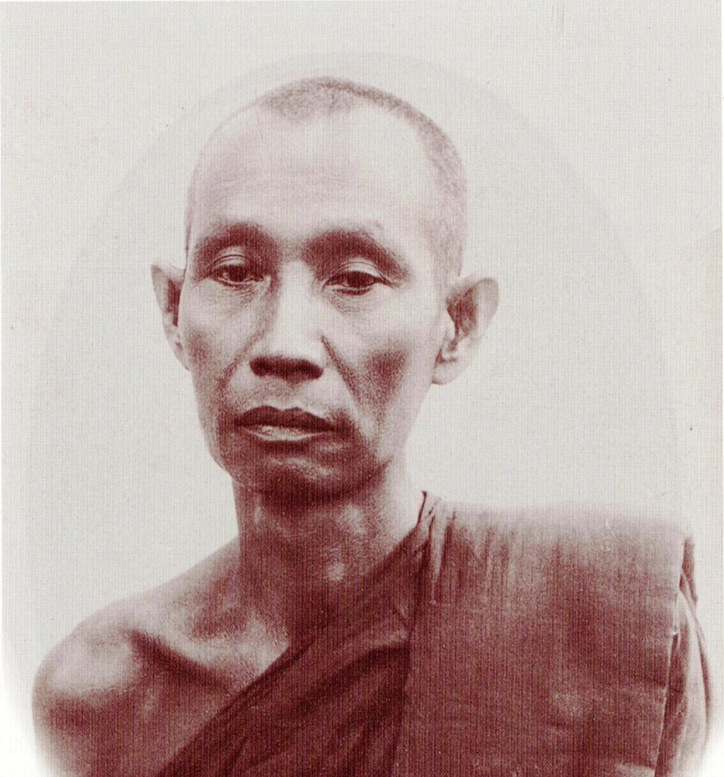

เมื่อทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระญาณวราภรณ์

พระเกียรติคุณ
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
กรมหลวงวชิรญาณวงศ์
(ม.ร.ว.ชื่น นภวงศ์)

พระประวัติเบื้องต้น
ประสูติ

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระนามเดิม หม่อมราชวงศ์ชื่น ทรงเป็นโอรส หม่อมเจ้าถนอม และหม่อมเอม ประสูติ เมื่อวันศุกร์ที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๕ ตรงกับวันแรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ เวลา ๑๗.๐๐ นาฬิกา (ตามที่ทรงเขียนไว้)

หม่อมเจ้าถนอม ทรงเป็นพระโอรส พระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๔) กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส (พระองค์เจ้านพวงศ์[๑]วรองค์เอกอรรคมหามกุฏ ปรมุตมราโชรส) สมเด็จพระสังฆราชเจ้า จึงเป็นพระราชปนัดดา ในพระบาทสมเด็จพระ

---

[๑] ต้นราชสกุล "นพวงศ์" แต่โปรดเขียนเฉพาะพระองค์ว่า "นภวงศ์"

ปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ทรงเนื่องในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย เพราะกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศและพระอนุชา คือ กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร (พระองค์เจ้าสุประดิษฐ วรฤทธิราชมหามกุฎ บุรุษยรัตนราชวโรรส) ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาน้อย ซึ่งเป็นธิดาของพระอินทรอไภย เจ้าฟ้าทัศไภย) โอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ราชพัสดุของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีบางอย่าง ที่ทรงได้รับสืบต่อมา เช่นพระแท่นหินอ่อนยังอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร) ส่วนหม่อมเอมเป็นธิดา พระยาดำรงค์ราชพลขันธ์ (จุ้ย) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าฟ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) บุตรเจ้าพระยามหาโยธา (พญาเจ่ง) ต้นสกุลคชเสนี

หม่อมเจ้าถนอม ทรงมีโอรส ธิดา กับหม่อมเอมคือ[๑] :-

๑. ม.ร.ว. ชุบ (พระยานครภักดี ฯ)
๒. ม.ร.ว. ชื่น (สมเด็จพระสังฆราชเจ้า)
๓. ม.ร.ว. เณร
๔. ม.ร.ว. หญิงหนู
๕. ม.ร.ว. กมล (พระยาวิเศษภักดี)
๖. ม.ร.ว. ถกล (หลวงประสานคดี)
๗. ม.ร.ว. หญิงรอด

---

๑ คัดจากหนังสือลำดับสกุลคชเสนี

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ประสูติที่ตำหนักท่านบิดาซึ่งอยู่ในวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ (คือบริเวณตลาดนานา บางลำภู พระนคร เวลานี้)

เมื่อทรงพระเยาว์

เมื่อทรงพระเยาว์ก่อนบรรพชา ได้ทรงศึกษาอักขรสมัยที่วังท่านบิดา ครูผู้สอนที่เคยรับสั่งเล่า ชื่อครูชม (ส่วนพระยาวิเศษภักดี ฯ เล่าว่า ครูผู้สอนชื่อจำเริญ เป็นการสมัครเรียนเอง และครูก็สมัครสอนให้ มิได้มีการบังคับให้เรียนหรือให้สอนจนอ่านหนังสือออก) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๔) พระองค์เจ้าประดิษฐาสารีได้ทรงเล่าพระประวัติตอนนี้ ตามที่พระสนุตฺยากโร (พลตรี พระยาเสนาสงคราม ม.ร.ว. อิ๋ นพวงศ์) บันทึกมาว่า เมื่อมีพระชนมายุพอจะเป็นมหาดเล็กได้ ก็ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ฯ สยามมกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็น "คะเด็ด" ทหารม้า ในกรมทหารมหาดเล็กราชวัลลภ มีหน้าที่ตามเสด็จรักษาพระองค์ทำนององครักษ์ เวลาอยู่ประจำการตามหน้าที่ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน ได้พำนักอยู่ ณ ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๔) พระองค์เจ้าศรีนาคสวาดิ ซึ่งทรงเป็นผู้อุปการะและอบรมสั่งสอน. (ส่วนพระยาวิเศษภักดี ฯ เล่าว่า ทรงอยู่ที่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๔) พระองค์

เจ้าโสมาวดีศรีรัตนราชธิดา (กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ) ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินี ร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกัน (เจ้าจอมมารดาเที่ยง) กับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศีนาคสวาดิ) จึงทรงได้รับการศึกษาอบรมในพระราชสำนักฝ่ายในมาแต่ทรงพระเยาว์

บรรพชา

เมื่อมีพระชนมายุเจริญขึ้นแล้ว ได้ทรงออกจากวังและได้บรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พระพรหมุนี (สุมิตฺตตฺเถร เหมือน) วัดบรมนิวาส เป็นพระอุปัชฌายะ ปรากฏในจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศฯ ประจำวันจันทร์ วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ ว่า "สองโมงนานแล้ว ไปเรียนหนังสือ กลับมาสี่โมงคุณชื่นมหาดเล็กมาลาบวช......." ในขณะที่ทรงบรรพชาเป็นสามเณรนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ยังทรงพระชนม์อยู่ แต่ปรากฏในหนังสือตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า ในระยะหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ไม่ค่อยได้ทรงเป็นพระอุปัชฌายะ แม้ในวัดนี้ก็ไม่ทรงรับเป็นพระอุปัชฌายะ แต่โปรดให้บวชอยู่ในวัดได้ ต้องถือพระอุปัชฌายะอื่น บางท่านเล่าว่า พระบิดาได้ทรงนำมาถวายตัวสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เพื่อบรรพชาเป็นสามเณร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในขณะนั้นทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ได้ทรงเป็นพระอาจารย์ปกครองและอบรม ในระหว่างที่ทรงเป็นสามเณร ได้ตามเสด็จสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไปประทับอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งในขณะนั้น ม.ร.ว. ชุบ (พระยานครภักดีฯ) ผู้เป็นพี่ได้อุปสมบทอยู่ที่วัดมกุฏ ฯ และต่อมาได้ตามเสด็จ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กลับมาวัดบวรนิเวศวิหาร ในปลายสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อทรงบรรพชาแล้ว ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรม กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และทรงศึกษาจากพระอาจารย์อื่นบ้าง เช่นหม่อมเจ้าพระปภากร, พระสุทธสีลสังวร (สาย) ได้ทรงเข้าสอบไล่ครั้งแรกที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ สอบไล่ได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค เมื่อยังทรงเป็นสามเณร

อุปสมบท

ได้ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร มีพระพรหมมุนี (กิตฺติสารตฺเถร แฟง) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระอุปัชฌายะ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร-

ญาณวโรรส เมื่อทรงดำรงพระยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณ-วโรรส เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ปรากฏตามลายพระหัตถ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดังต่อไปนี้

วัดบวรนิเวศนวิหาร

วันที่ ๑๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

แจ้งความมายังพระยาวุฒิการบดีให้ทราบ

หม่อมราชวงศ์สามเณรชื่น มีอายุครบอุปสมบทในปีนี้

ฉันกำหนดไว้ว่า จะจัดการอุปสมบทในวันที่ ๒๗ เดือนนี้

ซึ่งเปนวันประสูตรของสมเด็จพระปรมโอรสาธิราช เพราะเมื่อ

ยังไม่ได้บวชนั้น เธอได้เคยถวายตัวเปนมหาดเล็กของท่านมา

ท่านจะทรงรับเปนพระธุระในการอุปสมบท ฉันจึงกะจดหมาย

ทูลกำหนดวันอุปสมบทไปถวายฉบับหนึ่ง สอดมาในซองนี้

ขอเจ้าคุณช่วยส่งไปถวายที่เกาะสีชังด้วย

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

การอุปสมบทในครั้งนี้ และบรรพชาในครั้งก่อน สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า ได้ทรงจัดพระราชทาน และได้พระราชทานพระอุปถัมภ์ตลอดมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ได้ทรงครองวัดนี้ต่อมา ได้ทรงวางระเบียบจัดการปกครองวัดขึ้นใหม่หลายอย่าง ดังที่ได้กล่าวไว้ในตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า พิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ โดยพระบรมราชโองการในงานถวายพระเพลิงพระศพสมเด็พระมหาสมณเจ้า)

ในปีต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๓๖ เป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมชั้นสูง และเป็นที่ประชุมแปลสอบไล่ เรียกว่าเป็นส่วนวิทยาลัยแผนกหนึ่ง ฉะนั้น การสอบไล่พระปริยัตธรรมจึงสอบได้ ๒ แห่ง คือ สนามหลวงแห่ง ๑ สนามมหามกุฏราชวิทยาลัยแห่ง ๑ (ต่อมา ทรงเลิกสนามมหามกุฏ ฯ) เปรียญผู้สอบได้ทรงตั้งให้เป็นเปรียญหลวงเหมือนกัน สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (เวลานั้นทรงเป็น ม.ร.ว. พระชื่น เปรียญ) ได้ทรงเป็นครูรุ่นแรกของโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งเป็นสาขาที่ ๑ ของวิทยาลัย ซึ่งเปิดพร้อมกันทุกโรงเรียน และพร้อมกับเปิดมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้น

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้เคยรับสั่งเล่าว่า มีพระประสงค์จะสอบไล่เพียง ๕ ประโยคเท่านั้น จะไม่ทรงสอบต่อตามอย่างสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ซึ่งทรงสอบเพียงเท่านั้นเพื่อมิให้เกินสมเด็จพระบรมชนกนาถ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า โปรดให้สอบต่อไป และทรงคัดเลือกส่งเข้าสอบสนามหลวง จึงทรงสอบต่อ ได้เป็นเปรียญ ๗ ประโยค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗

กิจที่ทรงปฏิบัติในระหว่างนี้ เป็นไปดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ในพระรูปที่ประทานในโอกาศพิเศษครั้งหนึ่งว่า

"ให้สุจิตต์ไว้เป็นที่ระลึก ในการที่ได้ช่วยเอาภารธุระเป็นครูสอนภิกษุสามเณร ในโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งนับว่าเป็นการบำรุงพระพุทธศาสนา แลเป็นการช่วยในตัวเราผู้เป็นอาจารย์ของเธอด้วย.

ให้ไว้ ณ วันที่ ๑๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๔

ซึ่งเป็นวันเกิดที่ครบ ๓๕ รอบบริบูรณ์ของเรา.

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส."

ในส่วนการศึกษาพิเศษ ตามที่เคยมีรับสั่งเล่า ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจากครูฝรั่ง ชื่อ วิลส์ ซึ่งมาเป็นครูสอนที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อทรงมีพรรษา ๖ หรือ ๗ และโดยปกติโปรดอ่านหนังสือต่าง ๆ มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทั้งที่เป็นร้อยแก้วทั้งที่เป็นร้อยกรอง

ในระหว่างเวลานั้น เป็นสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงให้เกิดความเจริญขึ้นโดยทั่วไป ในฝ่ายอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจัดระบอบการปกครองการศึกษาเป็นต้น ในฝ่ายศาสนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้ทรงเริ่มจัดการพระศาสนา ทั้งการศึกษา ทั้งการปกครอง ทั้งการอื่น ๆ ดังที่ปรากฏผลอยู่ในปัจจุบันนี้ ในเบื้องต้น เมื่อยังไม่ทรงมีอำนาจที่จะจัดในส่วนใหญ่ ได้ทรงจัดในส่วนเฉพาะ คือ ได้ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระสังฆราชเจ้าได้เคยมีรับสั่งเล่า มีผู้บันทึกไว้ว่า "โรงเรียนมหามกุฏ ฯ ใช้หอสหจรและพระตำหนักทรงพรตชั้นล่างเรียนหนังสือไทย ชั้นบนเรียนภาษาบาลี นักเรียนหนังสือไทยเมื่อมีมาก ขยายไปใช้ศาลาฤษี ๔ ศาลา ไม่เก็บค่าเล่าเรียน สอนให้เปล่า นักเรียนสอบได้แล้วออกไปรับราชการมีมาก สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนของมหามกุฏ ฯ มีพระราชดำรัสชม เพราะตรงกันข้ามกับคำพูดที่กล่าวกันว่า พระมี ๓ คือ พระเรียนคันถธุระ

พระเล่าสวดมนต์ พระเรียนวิปัสสนาธุระ พระเรียนคันถธุระเป็นเลซี พระเล่าสวดมนต์เป็นเลซีเออร์ พระเรียนวิปัสสนาธุระเป็นเลซีเอสต์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้ทรงเริ่มจัดปรับปรุงพระให้บำเพ็ญประโยชน์ทั้งแก่พระศาสนา ทั้งแก่ชาติบ้านเมือง ดังที่เป็นที่ประจักษ์แก่พระบาทสมเด็จพระจุลเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้ทรงมีส่วนร่วมกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ามาตั้งแต่ต้นในการงานหลายอย่าง

ได้ทรงรับเลือกเข้าในเถรสมาคม ปรากฏตามลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าว่า

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕

ถึงพระสุคุณคณาภรณ์

ด้วยเมื่อวันที่ ๑๒ เดือนนี้ เถรสมาคมได้ประชุมกันปรึกษาการในคณะแล้ว ได้เลือกเธอขึ้นไว้ ในเถรสมาคมอีกผู้หนึ่ง เพื่อจะได้นั่งประชุมหรือการณ์ ขอเธอเห็นประโยชน์พระพุทธศาสนา เข้านั่งประชุมในเถรสมาคม ตามเวลาอันสมควร

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

การคณะสงฆ์

ผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรี

ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์บำรุงการศึกษามณฑลหัวเมือง ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ให้ทรงเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาโปรดให้บังคับการพระอารามในหัวเมือง ซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนาและการศึกษาได้ ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเจ้าหน้าที่จัดการอนุกูลให้กิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงทำ จัดการพิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ไปฝึกสอนเป็นต้น ตลอดจนการที่จะเบิกพระราชทรัพย์จากพระคลังไปจ่ายในการที่จะจัดตามพระราชประสงค์นี้ และโปรดเกล้า ฯ ให้ยกโรงเรียนพุทธศาสนิกชนในหัวเมืองทั้งปวง มารวมขึ้นอยู่ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เพื่อจะได้เป็นหมวดเดียวกัน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้ทรงเลือกสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ให้เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรีในศกนั้น ได้เคยรับสั่งเล่าตามที่มีผู้บันทึกไว้ว่า “พระที่ไปอำนวยการศึกษามณฑลหัวเมืองมักไปเป็นครั้งคราว ปีหนึ่งไม่เกิน ๔ เดือน การที่ให้พระช่วย คิดว่าเพื่อให้เปลืองน้อย อีกอย่างหนึ่งโรงเรียนต้องเลือกตั้งในวัดที่สมควร เมื่อให้พระออกไปจัด เข้า

กับพระด้วยกันได้ และไปหนุนเจ้าคณะเจ้าอาวาสให้ตั้งโรงเรียน เจ้าวัดต้องหาเลี้ยงนักเรียนด้วย เด็กเดินมาเรียนก็มี เป็นเด็กวัดก็มี ทางรัฐบาลเสียค่าเงินเดือนครูบ้างก็ไม่เท่าไร ผู้อำนวยการศึกษาต้องหาของไปรางวัลผู้จัดการศึกษาแต่ละแห่ง เช่น นาฬิกา โคมลานเป็นต้น ครั้งนั้นยังไม่มีเจ้าคณะมณฑล มีแต่เจ้าคณะเมือง เมื่อผู้อำนวยการศึกษาไปตรวจ เห็นอะไรสมควรจะจัดเกี่ยวแก่การคณะและการพระศาสนา (ที่นอกจากการศึกษา) ก็แนะนำให้จัดการเอาเอง เมื่อกลับจากการตรวจ ก็ทำรายงานเสนอสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เพื่อทรงพิจารณา ร่วมกับสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ แล้วถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง”

จะได้นำลายพระหัตถ์ นำหน้ารายงานของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ใน ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) มาฉบับหนึ่งต่อไปนี้

วันที่ ๒๕ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๖

กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นประธานในการพระศาสนาการศึกษา ในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ แลมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร ทรงทราบฝ่าพระบาท

ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดให้เกล้ากระหม่อมออกไปจัดการคณะการพระศาสนาการศึกษาในมณฑลจันทบุรีนั้น เกล้ากระหม่อมพร้อมด้วยพระอ้อง ป. เอก ออกไปจัดตลอดแล้ว ขอประทานทำรายงานในการไปจัดทำนั้น จำนวนศก ๑๑๘ ถวายทรงทราบฝ่าพระบาท เพื่อได้ทรงนำถวาย แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ซึ่งเป็นเอกอรรคศาสนูปถัมภก ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ

รายงานนั้น แบ่งเป็น ๓ แผนก คือ การคณะการพระศาสนา การศึกษา ตามแบบจัดการ

แต่การพระศาสนานั้น ในชั้นนี้ เป็นแต่เพียงแจกแบบจัดการให้แล้ว สั่งให้ประพฤติตาม แลตรวจดูการที่เป็นไปแล้วเท่านั้น เพราะเป็นชั้นต้น ยังไม่ทราบว่าวัดใดจะประพฤติตามตลอดทั้ง

ส่วนการศึกษา บางเมืองก็เจริญดี บางเมืองก็ยังไม่

เจริญข้อนี้ เปนเพราะพื้นที่ๆ มีชาวเมืองบริบูรณมากแลน้อย
แลอัธยาศรัยของชาวเมือง แต่ถ้าผู้ว่าราชการเมือง แลกรมการ
ฝักใฝ่อยู่แลช่วยเปนธุระแนะนำชาวเมืองให้ช่วยกันบำรุงเสมอ
ไปแล้ว การศึกษาก็คงเจริญได้แพร่หลายเร็ว

การที่ได้ไปจัดทำเพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา แล
ประชาชนเปนอันมาก เปนไปได้เพียงเท่านี้ เพราะอาศรัยพระ
บรมเดชานุภาพ ขอถวายพระราชกุศล แด่สมเด็จบรม
บพิตรพระราชสมภารเจ้า ซึ่งเปนเอกอรรคสาสนูปถัมภก
ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงชื่อ) พระสุคุณคณาภรณ์

ผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรี

เจ้าคณะมณฑลจันทบุรี

ต่อมา เมื่อออกพระราชบัญญัติลักษณปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) อันเป็นผลเนื่องมาจากการจัดการคณะ การพระศาสนา และการศึกษาในหัวเมือง ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลจันทบุรีในศกนั้น (ได้ทรงออกไปตรวจการในศกนั้น จะไปเมืองปัจจันตคีรีเขตต์ (เกาะกง) ด้วยเรือใบในหน้ามรสุม กำหนดการไปมาแน่ไม่ได้ จึงทูลลาเพื่อจะทรงจำพรรษาในเมืองที่ไปถึง แต่ไม่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต *เอกสารบนพระตำหนักจันทร์*)

ตำแหน่งต่อมา

ตำแหน่งในคณะสงฆ์ที่ทรงดำรงสืบต่อมาโดยลำดับต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นเจ้าคณะมณฑลอยุธยา (ตลอดมาจนทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ จึงทรงลาออก)

พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นประธานมหาเถรสมาคม บัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์สมเด็พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ ซึ่งประชวรชราพาธ

พ.ศ. ๒๔๘๕ ทรงเป็นประธานคณะวินัยธร ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔

พ.ศ. ๒๔๘๘ ทรงเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก พระประมุขสงฆ์แห่งประเทศไทย

ส่วนที่เกี่ยวกับการศึกษาทั้งแผนกธรรมและบาลี ในสมัยพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้ทรงเลือกพระเถรานุเถระให้เป็นแม่กองสอบไล่ธรรมและบาลีตามวาระ ทั้งในมณฑลกรุงเทพ ฯ และมณฑลหัวเมือง ก็ได้ทรงรับเลือกให้เป็นแม่กองสอบไล่พระปริยัติธรรมหลายคราว เช่น ทรงเป็นแม่กองสอบไล่มณฑลปัตตานี ได้ทรงเป็นแม่กองสอบไล่มณฑลอยุธยา ทั้งก่อนที่ทรงเป็นเจ้าคณะมณฑลอยุธยา ทั้งระหว่างปีที่ทรงเป็นเจ้าคณะมณฑลนั้น และทรงรับเลือกเป็นแม่กองธรรมสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ แม่กองบาลีสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗

การคณะธรรมยุต

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้ทรงมอบหน้าที่เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตให้ทรงบัญชาการแทน ด้วยลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ๒๔๗๗ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพระองค์นั้นสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ จึงได้ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกา ตามแบบปกครองในคณะธรรมยุตสืบมา.

เมื่อทรงรับหน้าที่ปกครองคณะธรรมยุตแล้ว ได้ทรง

จัดการปกครองคณะธรรมยุต กล่าวเฉพาะบางส่วน ดังต่อไปนี้

วันที่ ๔ สิงหาคม ๒๔๗๗ ประกาศใช้ระเบียบการชั่วคราวของคณะธรรมยุต ด้วยความเห็นชอบของคณะกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยฝ่ายบรรพชิต โดยมีหลักการให้คณะกรรมการมหามกุฏ ฯ เลือกคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มีจำนวนไม่เกิน ๙ ประกอบด้วยประธาน ๑ รองประธาน ๑ กรรมการ ๖ และเลขาธิการ ๑ เพื่อทรงตั้งเป็นกรรมการคณะธรรมยุต มีหน้าที่สอดส่อง แนะนำ ชี้แจง แสดงความเห็นวางระเบียบแบบแผนปรับปรุงกติกาอาณัติเป็นต้น สำหรับคณะธรรมยุตทั่วไป ให้ถือวันวิสาขบูชาเป็นวันแต่งตั้ง อยู่ในตำแหน่งคราวละ ๑ ปี

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๐๑ เถรสมาคมคณะธรรมยุตมีมติให้เพิ่มจำนวนกรรมการคณะธรรมยุต ๑๐ รูป ๕ รูปจากสังฆมนตรีธรรมยุต อีก ๕ รูป จากเถรสมาคมคณะธรรมยุตตามลำดับคะแนนที่ได้รับเลือก และให้กรรมการเถรสมาคมธรรมยุตเป็นผู้เลือก

วันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๔๘๑ เพื่ออนุวัตรตามสมเด็จพระมหาสมณนิยม จึงวางระเบียบกำหนดให้พระราชาคณะตั้งแต่ชั้นราชขึ้นไปที่อยู่ในพระนคร-ธนบุรี ดำรงตำแหน่งกรรมการเถรสมาคมคณะธรรมยุตประเภทประจำ มีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาแสดงความเห็นการคณะทั่ว ๆ ไป ในการนี้ถ้าเป็นการ

สมควรก็ทรงแต่งตั้งพระเถระที่เป็นพระราชาคณะสามัญ เป็นกรรมการเถรสมาคมคณะธรรมยุต ประเภทชั่วคราวก็ได้

กำหนดความนิยมให้เจ้าอาวาส พระครูสัญญาบัตร และพระราชาคณะขึ้นไปในพระนคร-ธนบุรีที่จะเดินทางไปพักแรมคืนต่างจังหวัด แจ้งการเดินทางไปนั้นให้ทราบ

กำหนดความนิยมให้วัดที่มีภิกษุสามเณรมาก ควรตั้งพระเถระในวัดนั้น ๆ จำนวนตามแต่จะเห็นสมควร เป็นกรรมการวัดมีหน้าที่ช่วยให้ความคิดความเห็น เป็นที่ปรึกษาของเจ้าอาวาส

วางระเบียบกำหนดให้สามเณรต่อศีล ในวันขึ้นและแรม ๑๔ ค่ำ ของทุกเดือน

ส่งพระเถระกรรมการคณะธรรมยุต ออกไปตรวจการคณะสงฆ์ในส่วนภูมิภาคจังหวัดต่าง ๆ ทางภาคพายัพ ภาคอีสาน และภาคใต้ ตามแต่กรณีย์

ส่งนักเรียนปกครองและนักเรียนครูที่ได้รับการอบรมแล้วไปยังวัดที่ส่งเข้ามาบ้าง ส่งไปยังสำนักที่ต้องการขอมาบ้าง ปีละหลายรูป

ส่งพระผู้สมควรไปกำกับการวัดต่าง ๆ เพื่อความเหมาะสมในขณะนั้น มีวัดศรีสุริยวงศ์ จังหวัดราชบุรี วัดมัชฌันติการาม บางเขน พระนคร วัดตรีทศเทพ พระนคร วัดหนองดู่ จังหวัดลำพูน วัดศรีมุงเมือง จังหวัดเชียงใหม่

วัดเกตการาม จังหวัดสมุทรสงคราม วัดจันทนาราม จังหวัดจันทบุรี วัดธาตุทอง พระนคร

เปิดการประชุมคณะธรรมยุตจังหวัด ให้เจ้าอาวาสวัดธรรมยุตมาประชุมที่วัดเจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดเดือนละครั้ง เพื่อพบปะปรึกษาหารือในข้อพระธรรมวินัย ปรับปรุงวัดและการปกครองเป็นต้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ได้มีการประชุมคณะธรรมยุตจังหวัดสมุทรสงคราม จังหวัดราชบุรี จังหวัดเพชรบุรี จังหวัดนครปฐม และกาญจนบุรี

ต่อมาเมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ การปกครองในคณะธรรมยุตก็คงเป็นไปตามเดิม

เมื่อ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรตฺเถร) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาสถึงมรณภาพ เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๔ ได้ทรงรับเป็นเจ้าอาวาส วัดเทพศิรินทร ฯ ไปก่อน ทรงมอบให้กรรมการวัดปฏิบัติกิจการของวัด อย่างที่เคยปฏิบัติ (ทรงตั้งเจ้าอาวาสใน พ.ศ. ๒๔๙๗)

อนึ่ง เมื่อ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้มีพระบัญชาเรียกประชุม พระเถระทั้ง ๒ ฝ่าย มาพิจารณาตกลงกันที่พระตำหนักเพ็ชร เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ พระเถระทั้ง ๒ ฝ่ายได้ตกลงกัน ดังนี้

๑. การปกครองส่วนกลาง คณะสังฆมนตรีคงบริหารร่วมกัน แต่การปกครองบังคับบัญชาให้เป็นตามนิกาย

๒. การปกครองส่วนภูมิภาค ให้แยกตามนิกาย

๓. ส่วนระเบียบปลีกย่อยอื่น ๆ จะได้ปรึกษาในภายหลัง ได้ทรงสั่งให้พระธรรมยุตเจ้าคณะชั้นต่าง ๆ เป็นต้นปฏิบัติตามข้อตกลงนี้

พ.ศ. ๒๔๙๕ ประชุมพระคณาธิการส่วนภูมิภาค คือ เจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดและผู้ช่วย เจ้าคณะธรรมยุตอำเภอทั่วพระราชอาณาจักร ณ พระตำหนักเพ็ชร

กำหนดนโยบายบริหารคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต เมื่อวันที่ ๑๖ มีนาคม ๒๔๙๘

ประกาศใช้ประมวลระเบียบบริหารวัดธรรมยุต พุทธศักราช ๒๕๐๐ เพื่อให้วัดธรรมยุตทั่วไป มีการบริหารเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๐๑

จำนวนวัดธรรมยุต พ.ศ. ๒๔๘๒ มี ๓๒๐ วัด พ.ศ. ๒๕๐๑ มี ๘๓๔ วัด

ในส่วนที่เกี่ยวกับธรรมยุตต่างประเทศ ได้รับพระภิกษุสามเณรธธรรมยุต จากประเทศเขมรให้อยู่ศึกษาอบรมสืบเนื่องมา ในสมัยที่รัฐบาลไทยให้ความอุดหนุน ด้วยให้ทุนการศึกษาแก่พระภิกษุสามเณรชาวต่างประเทศใกล้เคียง เพื่อเข้ามาศึกษาอบรมในประเทศไทยจนสำเร็จ รูปละ ๘ ปี คณะธรรมยุตได้รับพระภิกษุสามเณรชาวกัมพุชไว้ที่วัดบวรนิเวศ ฯ ถึง ๘ รูป

การมหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๓๘ ทรงเป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานตราตั้ง (ในเวลานั้นยังไม่ได้ทรงเป็นพระราชาคณะ)

ต่อมาได้ทรงเป็นอุปนายกกรรมการ ฯ ในสมัยที่ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงเป็นนายกกรรมการ ฯ

พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงได้รับมอบหน้าที่การงานในตำแหน่งนายกกรรมการ ฯ จากสมเด็จพระสังฆราชเจ้า (ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๗ สิงหาคม ๒๔๗๖) เมื่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้า สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงได้รับเลือกเป็นนายกกรรมการ ฯ ตลอดมา

ในสมัยที่ทรงเป็นนายกกรรมการ ฯ ได้ทรงฟื้นฟู และปรับปรุงกิจการของมหามกุฏ ฯ หลายอย่างเป็นต้นว่า

ในด้านการบริหาร ได้จัดตั้งเจ้าหน้าที่ฝ่ายบรรพชิตเป็นผู้ปฏิบัติงานอำนวยการต่าง ๆ เกี่ยวแก่ธุระการทั่วไปบ้าง เผยแผ่บ้าง ปริยัติธรรมบ้าง ตามวัตถุประสงค์ของมูลนิธิ ปรับปรุงเจ้าหน้าที่ฝ่ายคฤหัสถ์ วางระเบียบต่าง ๆ ให้เหมาะสม และตราสารมูลนิธิ ซึ่งได้จดทะเบียนครั้งแรกเมื่อวันที่ ๕ มีนาคม ๒๔๗๖ ในสมัยสมเด็จพระสังฆราชเจ้า (วัดราชบพิธ) ทรงเป็นนายกกรรมการ ฯ ได้จดทะเบียนแก้ไขอีกหลายคราว เมื่อ

พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้บัญญัติประมวลระเบียบบริหารมูลนิธิตามความในตราสาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้ทรงแสดงพระประสงค์ให้คฤหัสถ์เป็นผู้จัดการในเรื่องทรัพย์สินของมูลนิธิให้พระเป็นแต่ผู้ควบคุมเท่านั้นตามควรแก่กรณีย์ แต่จะแบ่งแยกกันได้โดยเด็ดขาด จำต้องได้ผู้จัดการที่สามารถเป็นที่ไว้วางใจได้จริง จึงจักไม่เกิดเรื่องยุ่งยากทางการเงิน เมื่อหม่อมเจ้าชัชวลิต เกษมสันต์ ทรงเข้ามาช่วยเป็นผู้จัดการ จึงมีการแก้และบัญญัติประมวลระเบียบบริหาร ฯ ดังกล่าวนั้น ต่อมาในพ.ศ. ๒๕๐๐ ได้บัญญัติข้อบังคับการรักษาทุน และสินกุศลและระเบียบบริหาร ๒๕๐๐ นอกจากนี้ได้วางระเบียบอื่น ๆ ขึ้นบ้าง ยกเลิก แก้ไข เปลี่ยนแปลงระเบียบเก่าบ้าง ให้เหมาะสมแก่การงานที่ก้าวหน้าขึ้นโดยลำดับ

ในด้านการบำรุงและอุดหนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมได้วางระเบียบบำรุงการศึกษาอบรมแก่สำนักเรียนต่าง ๆ รับอบรมนักเรียนครู นักเรียนปกครองที่ส่งเข้ามาจากจังหวัดนั้น ๆ ส่งครูออกไปสอนในสำนักเรียนที่ขาดครูบ้าง บำรุงสำนักเรียนต่าง ๆ ด้วยทุนและหนังสือ ตามสมควร กำหนดให้มีรางวัลเป็นการส่งเสริมสำนักเรียนที่จัดการศึกษาได้ผลดี

จัดตั้งหอสมุดมหามกุฏฯ (ตามคำสั่ง วันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘)

ตั้งสภาการศึกษามหามกุฏ ฯ เป็นรูปมหาวิทยาลัยพระ

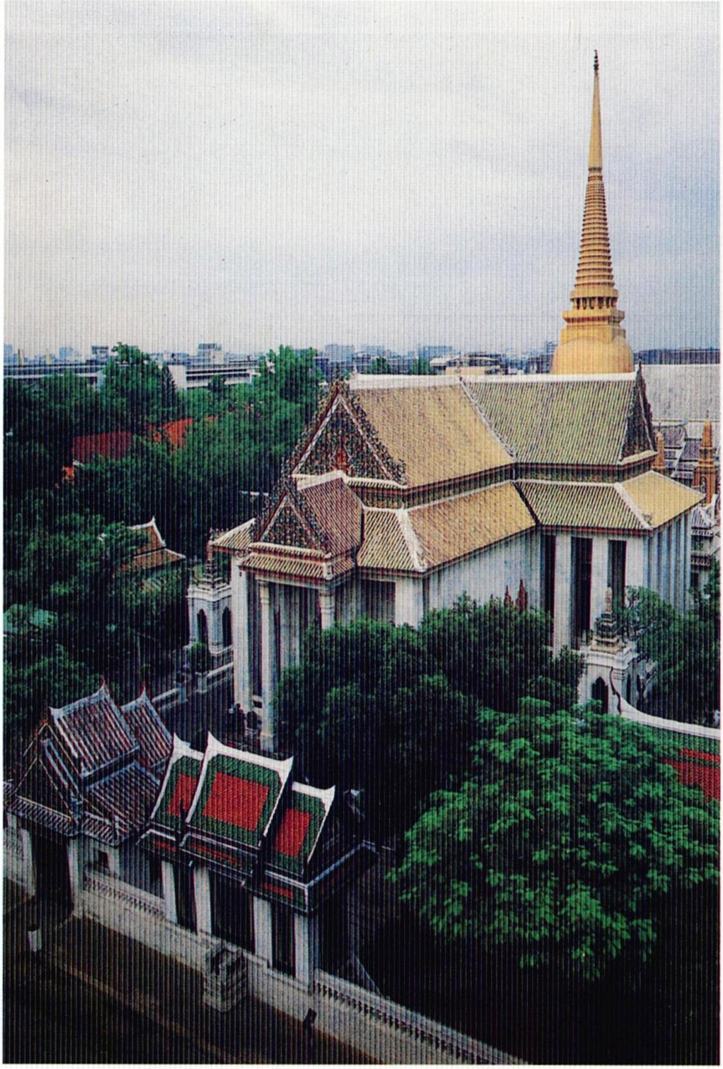

พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

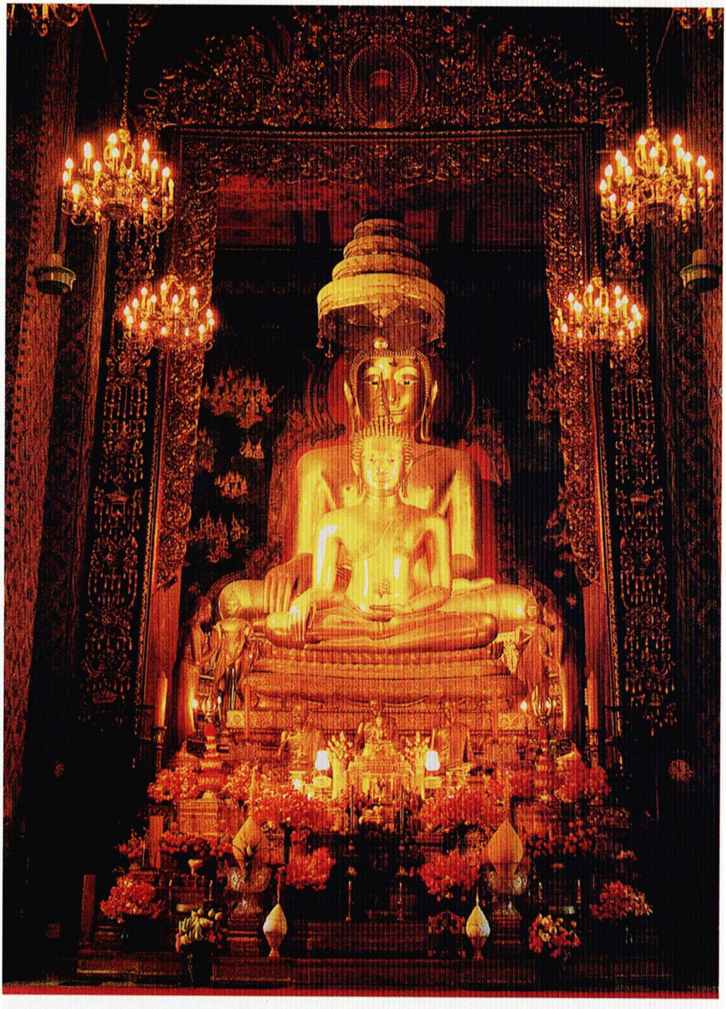

พระพุทธชินสีห์ ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

พระตำหนักบัญจบเบญจมา ที่ประทับ

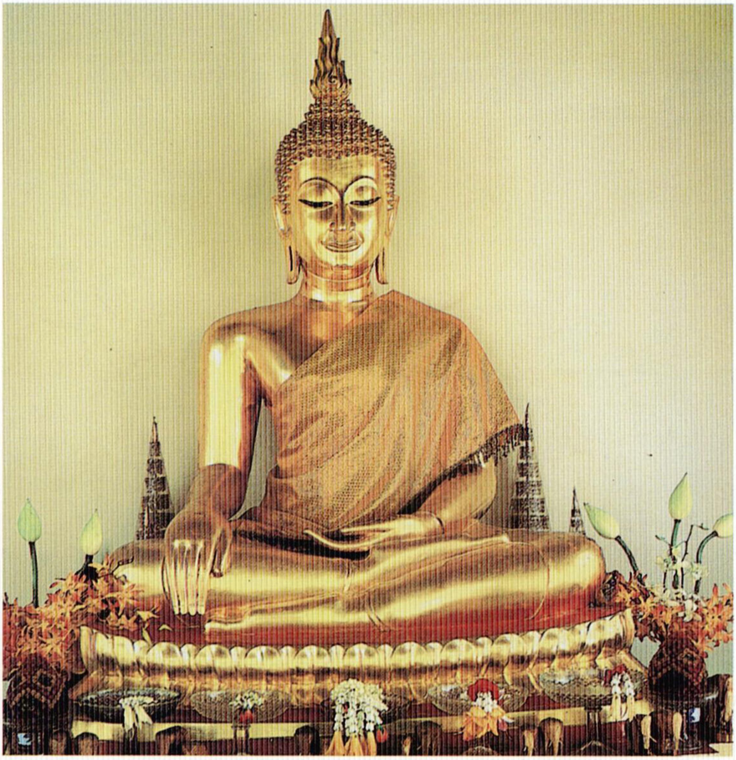

พระทีฆายุมหมงคล พระพุทธรูปฉลองพระองค์ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ประดิษฐานอยู่ที่มุขตะวันออกด้านนอกของพระวิหารเก๋ง

พระบรมสาทิสลักษณ์สีน้ำมันพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน เมื่อทรงผนวช
ทรงฉายกับสมเด็จสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ฝีมือระเด่นบาซูกิ

พระรูปหล่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์
ประดิษฐานอยู่บนฐานชุกชีภายในพระอุโบสถ

พัดยศสมณศักดิ์ที่ พระญาณวราภรณ์

พัดยศสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราช

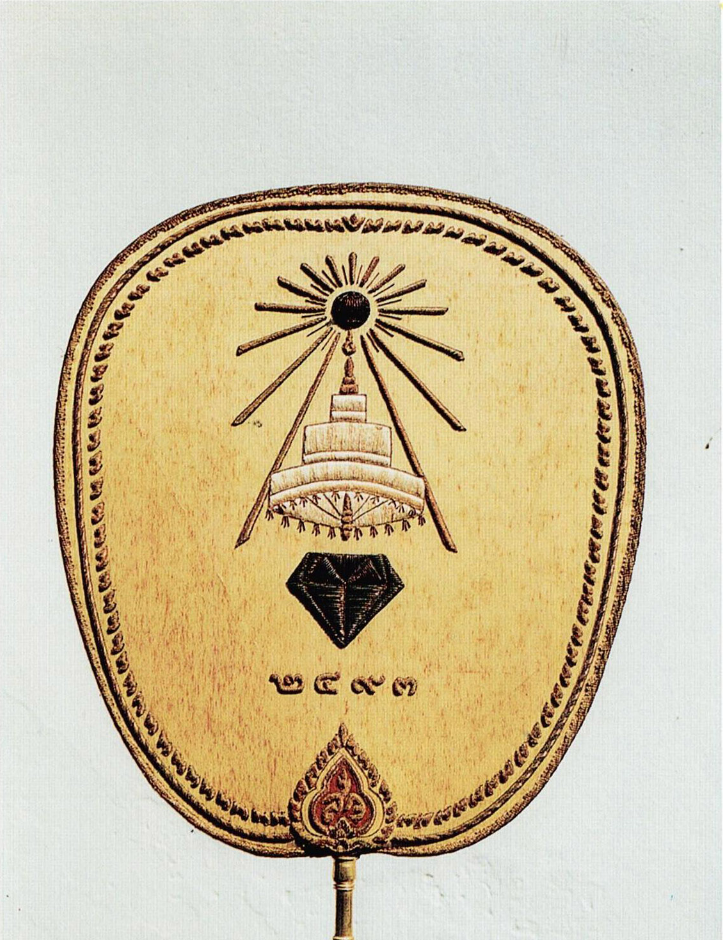

พัดตราประจำพระองค์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

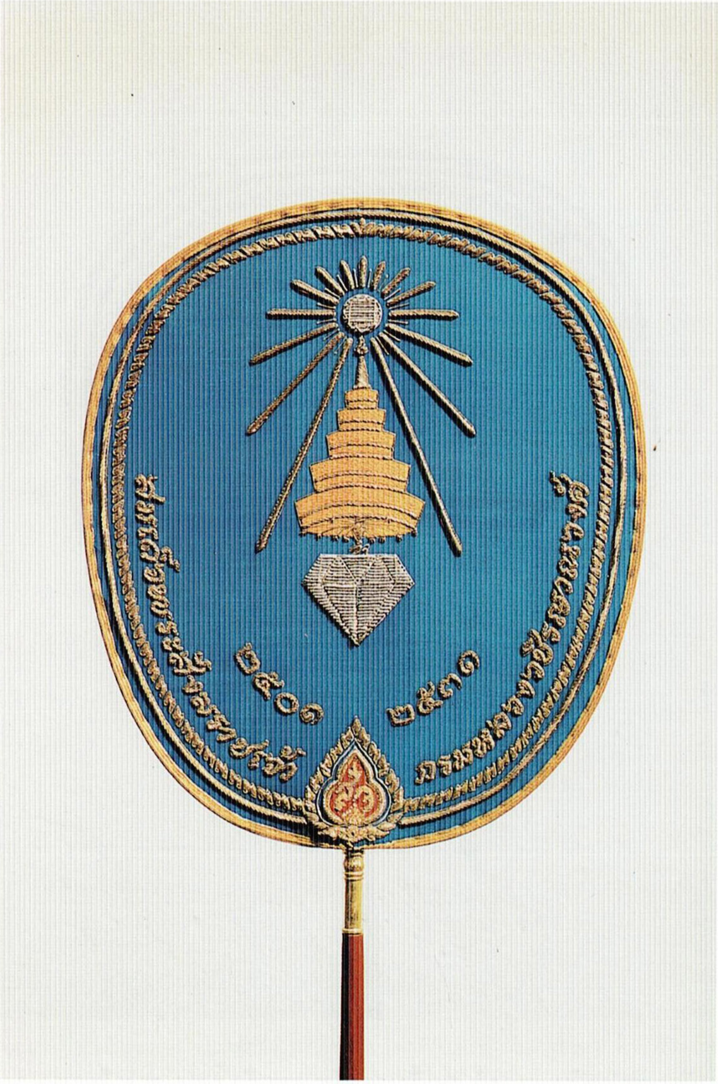
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
๒๔๐๑
๒๕๓๑
กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

พุทธศาสนา (ตามคำสั่งวันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๘๘) เปิดเรียนเป็นปฐม เมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน ๒๔๘๙

ในด้านการเผยแผ่ ฟื้นฟูการออกหนังสือพิมพ์ธรรมจักษุรายเดือน ตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๗๖ จัดตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏ ฯ ตั้งแต่วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๔๗๘ จัดพิมพ์คัมภีร์พระธรรมเทศนาใช้กระดาษแทนใบลาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ บัดนี้เรียกว่า "มหามกุฏ ฯ เทศนา" จัดส่งพระไปทำการเผยแผ่ในส่วนภูมิภาคตามโอกาส

ในด้านต่างประเทศ ได้จัดส่งพระไปจำพรรษาที่ปีนังในความอุปถัมภ์ของ ญาโณทัยพุทธศาสนิกสมาคม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒ ได้ส่งพระไปร่วมสมโภชฉลองพระบรมสารีริกธาตุ และพระธาตุของพระสารีบุตรเถระ และพระโมคัลลานเถระ ตามคำเชิญของเขมร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้ให้อุปการส่วนหนึ่งแก่พระที่เดินทางไปสังเกตการพระศาสนา และการศึกษาในประเทศอินเดีย และลังกา เมื่อ พ,ศ. ๒๔๙๘

การวัด

ในสมัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้โปรดให้ทรงช่วยในการปกครองวัดมาโดยลำดับ รับสั่งเล่าว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฏเกล้า ฯ ทรงผนวช ในขณะที่ทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามกุฎราชกุมาร สมเด็จ

พระมหาสมณเจ้า โปรดให้ทรงเป็นพระพี่เลี้ยง กับพระราชมุนี (ชม) เพราะทรงผนวชก่อน ๓ เดือน ในตอนหลังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เมื่อเสด็จหัวเมืองทุกครั้ง ตลอดจนถึงเสด็จไปประทับพักรักษาพระองค์ในครั้งที่สุดที่จังหวัดสงขลา ก็ได้โปรดให้ทรงรักษาการวัด และโปรดให้เป็นพระอุปัชฌาย์แทนพระองค์ เมื่อประชวรมากขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ และได้ทรงตั้งให้เป็นกรรมการรับมอบสมณบริกขารส่วนพระองค์ (ใบทรงตั้งลงวันที่ ๓๐ เมษายน ๒๔๖๓) เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าสิ้นพระชนม์ในวันที่ ๒ สิงหาคม ๒๔๖๔ ได้ทรงครองวัดต่อมานับเป็นที่ ๔ (เคยรับสั่งเล่าว่าไม่มีใครตั้งพระองค์ท่านเป็นเจ้าอาวาส รัชกาลที่ ๖ ก็มิได้ทรงตั้ง สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (วัดราชบพิธ) ก็ไม่ได้ทรงตั้ง

การปกครองวัดได้ทรงปฏิบัติตามแบบ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้ทรงวางไว้เป็นส่วนใหญ่ มีพระกรรมการวัดเป็นผู้ช่วยพิจารณา

ฝ่ายการศึกษาอบรม ได้มีเปรียญและนักธรรมเพิ่มพูนมากขึ้น การอบรมสั่งสอนนวกะภิกษุ ได้ตั้งพระหฤทัยประทานพระโอวาทอบรมด้วยพระองค์เองโดยมาก เคยมีรับสั่งว่า เป็นอุปัชฌาย์บวชพระใหม่แล้วไม่ได้สอนเอง ก็เหมือนมารดามีบุตรแล้วไม่ได้เลี้ยงด้วยขีโรทกของตน ในตอนหลังได้มีพระใหม่เพิ่ม

มากขึ้นจนต้องจำกัดจำนวน เพราะเสนาสนะไม่เพียงพอ ในวันธรรมสวนะ ทรงแสดงธรรมกัณฑ์อุโบสถเวลาเช้าเสมอ (เทศน์ต่าง ๆ ที่รวมพิมพ์เป็นเล่ม บันทึกจากที่ทรงแสดงด้วยมุขปาฐะ ในวันธรรมสวนะโดยมาก)

การก่อสร้างในวัดในสมัยที่ทรงครองวัด ได้มีขึ้นเป็นอันมาก ที่เป็นอาคารใหญ่ก็คือ ตึกมนุษยนาค ฯ ตึกสภาการศึกษา ย่อมลงมามีตึกลออ โรงเรียนสามัคคีธรรมทาน ตึกคอยท่า และกุฎิต่าง ๆ อีกมากหลัง

เฉพาะที่สร้างเกี่ยวกับพระองค์ท่านคือ

โรงเรียนสามัคคีธรรมทาน สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ด้วยทุนที่เหลือจากการบำเพ็ญกุศลฉลองชนมายุ ๕ รอบ ๖๐ ปีบริบูรณ์

ตึกอุทิศนภวงศ์ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ ด้วยทุนไวยาวัจกรส่วนพระองค์

ส่วนที่ทรงสร้างในที่ธรณีสงฆ์ของวัด คือ ทำถนนหลังวัด และสร้างห้องแถว ๖ ห้องที่หลังวัด เมื่อ พ,ศ. ๒๔๖๘ ด้วยทุนที่สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงปวารณาเก็บไว้ที่พระคลังข้างที่ โปรดให้ไวยาวัจกรวัดเบิกมาทำ

ศิษย์วัด จัดปกครอง และอบรมให้เป็นระเบียบเรียบร้อย อุปการะให้ได้เข้าเล่าเรียนในโรงเรียนในวัด โดยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน เพราะโรงเรียนในวัดสืบเนื่องมาจากโรงเรียนของ

มหามกุฏ ฯ ดังกล่าวข้างต้น ซึ่งไม่เก็บค่าเล่าเรียน ต่อมาเมื่อเป็นโรงเรียนที่รัฐบาลรับช่วงไป และที่เล่าเรียนก็ขยายออกไปเป็นตึกอรพินทุ์ ตึกดำรงธัมมี ตึกมนุษยนาค ฯ เป็นตึกของวัดที่สร้างเพื่อเป็นสถานศึกษา ทางโรงเรียนก็ไม่เก็บค่าเล่าเรียนจากศิษย์วัดเป็นการตอบแทน ทางวัดคุ้มครองป้องกันให้เป็นดังนี้ตลอดมา ก็ด้วยมุ่งอุปการเด็กของชาตินั้นเอง และจัดอบรมพระพุทธศาสนาประกอบไปด้วย ในชั้นหลัง รัฐบาลไม่เก็บค่าเล่าเรียนนักเรียนมัธยมทั่วไป มาตรงกับที่ทางวัดอุปการเด็กอยู่แล้ว

การที่ทรงจัดอันเป็นส่วนปลีกย่อยนอกจากนี้เป็นต้นว่าในเวลาทำวัตรเช้า เพิ่มสวดอภิณหปัจจเวกขณะแปล ในเวลาทำวัตรเย็น เพิ่มพรหมวิหารผรณปาฐะแปล และปัตติทานคาถา (พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔) แปล และในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ต้องเปลี่ยนเวลาทำวัตรค่ำจากเวลา ๒๐ น. มาเป็นเวลา ๑๗ น. และเปลี่ยนเวลาทำปาติโมกข์จากเวลาเดียวกันนั้นมาเป็นเวลา ๑๓ น. (เวลาทำวัตรเย็น ได้เปลี่ยนกลับไปเป็นเวลา ๒๐ น. ตามเดิม ตั้งแต่วันหลังวิสาขะบูชา พ.ศ. ๒๕๐๒)

อนึ่ง ได้เสด็จไปทรงเป็นพระอุปัชฌายะที่วัดเขมาภิรตารามตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้ทรงสั่งมอบไว้

ได้ทรงเป็นพระอุปัชฌายะ ให้อุปสมบทอุปสัมปทาเปกขะทั้งสิ้นรวม ๑๕๙๙

การพิเศษ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ ได้เสด็จไปบูชาปูชนียสถาน และดูการพระศาสนาที่ลังกา อินเดีย และพม่า ออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๘ กลับถึงวันที่ ๒๔ มีนาคม

การหนังสือ

ชำระพระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ พ.ศ. ๒๔๗๐ ที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้ชำระจัดพิมพ์ด้วยพระราชประสงค์ที่จะทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวาย สนองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงชำระ ๒ เล่ม คือ

เล่ม ๒๕ ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ ธมฺมปท อุทาน อิติวุตฺตก สุตฺตนิปาต

เล่ม ๒๖ ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ เปตวตฺถุ เถรคาถา เถรีคาถา

ชำระอรรถกถาชาดก ที่สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า โปรดให้ชำระพิมพ์ในโอกาสที่พระชนม์มายุ ๖๐ พรรษาบริบูรณ์ รวม ๑๐ ภาค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้ทรงชำระภาคที่ ๓

ส่วนหนังสือทรงรจนา หรือที่บันทึกจากพระดำรัสด้วย

มุขปาฐะ เป็นต้นว่า

ศาสนาโดยประสงค์ (พิมพ์หลายครั้ง)

พระโอวาทธรรมบรรยาย ๒ เล่ม (พิมพ์หลายครั้ง)

ตายเกิดตายสูญ (พิมพ์หลายครั้ง)

ทศพิธราชธรรม พร้อมทั้งเทวตาทิสนอนุโมทนากถา และสังคหวัตถุ จักรวรรดิวัตร และขัตติยพละ ถวายในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก รัชกาลปัจจุบัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์ในงานฉลองพระสุพรรณบัฏ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๙๓

พุทธสาสนคติ คณะธรรมยุต พิมพ์ในงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ พ.ศ. ๒๕๐๐

บทความต่าง ๆ รวมเป็นเล่มชื่อว่า "ความรู้เรื่องพระพุทธศาสนาตั้งแต่เบื้องต้น" (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา พ.ศ. ๒๕๐๑)

พระธรรมเทศนา ทศพิธราชธรรม ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก รัชกาลปัจจุบัน พระธรรมเทศนาศราทธพรตในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และพระโอวาทในโอกาสต่าง ๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ครั้งนี้ด้วย

พระธรรมเทศนา "วชิรญาณวงศเทศนา" รวม ๕๕

กัณฑ์ คณะธรรมยุตพิมพ์เป็นเล่ม และมหามกุฏ ฯ พิมพ์เป็นคัมภีร์ "มหามกุฏ ฯ เทศนา" ในคราวพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ครั้งนี้

ทีฆาวุคำฉันท์ (พิมพ์หลายครั้ง)

สมณศักดิ์

ทรงได้รับพระราชทานตั้ง เลื่อน และสถาปนาสมณศักดิ์โดยลำดับต่อไปนี้

ในรัชกาลที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นพระสุคุณคณาภรณ์ ที่พระราชาคณะ

พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นพระญาณวราภรณ์ มีสมณศักดิ์เสมอตำแหน่งเทพพิเศษ

ในการพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม ๒๔๔๙ ได้มีกำหนดให้ทรงอ่านพระอภิธรรมนำพระศพ ได้มีเรื่องเกิดขึ้นในครั้งนั้น ตามที่ได้เคยมีรับสั่งเล่าแก่หลายท่านเลือกเก็บรวมใจความว่า เมื่อจะทรงออกจากวัด (บวรนิเวศ ฯ) เจ้าหน้าที่สังฆการีได้มาตาม เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เสด็จไปทรงรออยู่แล้ว จึงทรง

ตรวจดูฎีกานิมนต์ของสังฆการี ปรากฏว่า ยังไม่ถึงเวลาตามกำหนดในฎีกา จักต้องเสด็จถึงก่อนและทันตามเวลาในฎีกานั้น แต่อย่างไรก็ตามเป็นอันเสด็จไม่ทันเวลาเสด็จพระราชดำเนินถึง ซึ่งเป็นเหตุก่อผลจนถึงได้ตกลงพระหฤทัยที่จะไม่เกี่ยวข้องกับราชการอีก จึงทรงทูลลา และได้ทรงส่งพัดหลวงคืน แต่ไม่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ในพรรษกาล พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้เสด็จไปทรงจำพรรษาที่วัดท้ายยอ เมืองสงขลา ในคราวนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า มีรับสั่งขอให้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสืบ ดังความในลายพระหัตถ์กราบทูล *(พบในแฟ้มพระตำหนักจันทร์)* ว่า

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๒ มกราคม ร.ศ. ๑๒๗

กราบทูล ทราบฝ่าพระบาท

ตามที่มีพระประสงค์จะทราบว่า หม่อมราชวงษ์พระชื่น พักอยู่ที่ใดนั้น เกล้า ฯ ได้ทราบจากพระยาชลบุรารักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ว่า หม่อมราชวงษ์พระชื่น พักอยู่ที่วัดกลาง เมืองสงขลา แต่เมื่อพระยาชลบุรานุรักษ์ จะเข้ามากรุงเทพ ฯ หม่อมราชวงษ์พระชื่น กำลังหาเรือจะไปเมืองพัทลุง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรงราชานุภาพ

ครั้นวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ศกนั้น กระทรวงมหาดไทย จึงได้รับแจ้งเข้ามา *(ตามเอกสารบนพระตำหนักจันทร์)* ว่าดังนี้

สำเนาที่ ๘๑๘๒ กระทรวงมหาดไทย

รับวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ศก ๑๒๗

ที่ ๓

กระทรวงมหาดไทย กรุงเทพ ฯ

พระญาณวราภรณ์ ได้มาถึงเมืองพัทลุง ๑ วัน แล้วกลับไปพักประจำพรรษา อยู่ที่วัดเกาะยอ เมืองสงขลา

ขุนอักขรา

การเสด็จกลับเข้ามา กล่าวกันว่า เพราะมีคำสั่งเรียกเป็นทางราชการ ปรากฏว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้พระราชทานอภัย (จะเป็นเพราะทรงทราบเหตุหรือเพราะทรงพระเมตตาไม่ปรากฏ) พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ได้รับสั่งเล่าว่า ในคราวเสด็จ ฯ พระราชทานผ้าพระกฐินหลวงที่วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงรับสั่งถามสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ว่า "ขรัวชื่นเดี๋ยวนี้อยู่ที่ไหน" สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทูลว่า "อยู่กุฎิ" สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โปรดให้ทูลกระหม่อมอัษฎางค์ ฯ เชิญไตรไปถวายแทนพระองค์ แสดงว่าได้ทรงพระราชทานอภัยแล้ว ท่านผู้หนึ่งเคยเล่าว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง (ทรงพระราชปรารภเหตุอย่าง

หนึ่ง) รับสั่งถึง สมเด็จพระสังฆราชเจ้าว่า "พระอย่างนี้หายากจะดีขึ้นไปถึงไหน ๆ"

ในรัชกาลที่ ๖

พ.ศ. ๒๔๕๔ พระราชทานพัดยศเดิม คงเข้ารับราชการตามตำแหน่งเดิม (เมื่อวันที่ ๑๙ มิถุนายน)

พ.ศ. ๒๔๕๕ เลื่อนขึ้นมีสมณศักดิ์พิเศษ เสมอตำแหน่งธรรม ในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๔๖๔ สถาปนาเลื่อนเป็นพระราชาคณะมีสมณศักดิ์เสมอตำแหน่งธรรมพิเศษ มีราชทินนามตามจารึกในสุพรรณบัฏขึ้นต้นเหมือนอย่างเดิม (ได้มีพระราชประสงค์จะทรงยกย่องมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๓ แต่ได้ทรงกราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ขอพระราชทานไม่รับยศที่จะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานนั้น เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า สิ้นพระชนม์แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สถาปนาเลื่อนขึ้นดังกล่าว *(เอกสารบนพระตำหนักจันทร์)*

ในรัชกาลที่ ๗

พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามจารึกในสุพรรณบัฏว่า

สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ฯ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกา (ปรากฏในเอกสารเรื่องสถาปนาว่า ราชทินนามที่กราบบังคมทูลมีหลายนาม คือ วชิรญาณวงศ์ วชิรญาณวราภรณ์ วชิรญาณวรางกูร และในการที่จะสถาปนาครั้งนี้ ได้มีพระราชประสงค์ทรงเห็นว่าควรเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ได้มีพระราชดำรัสแก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ให้ไปทูลสมเด็จพระสังฆราชเจ้า[๑] ได้ความว่า ไม่สมัคร สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงเห็นว่าถึงไม่สมัคร แต่ถ้าทรงตั้ง ก็ไม่ขัดข้อง ได้ทรงพระราชดำริถึงชื่อสมเด็จพระราชาคณะพิเศษ ทรงเห็นว่า สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์เหมาะดี)

ในรัชกาลที่ ๘

พ.ศ. ๒๔๘๘ ประกาศสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชในราชทินนามเดิม (ดำรงตำแหน่งสกลสังฆปริณายกปรานาธิบดีแห่งสงฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร เมื่อวันที่ ๓๑ มกราคม ๒๔๘๘)

---

๑ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า.

ประกาศสถาปนา
สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช
ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล
ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
(ตามประกาศประธานสภาผู้แทนราษฎร
ลง วันที่ ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๘๗)
ปรีดี พนมยงค์

โดยที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว เปรียญ ๕ ประโยค) วัดสุทัศนเทพวราราม ซึ่งดำรงตำแหน่งสกลสังฆปริณายก ปธานาธิบดีสงฆ์ ได้สิ้นพระชนม์ล่วงลับไปเสียแล้ว เป็นการสมควรที่สถาปนาสมเด็จพระสังฆราชดำรงตำแหน่งต่อไป

และโดยที่สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร มีคุณูปการในทางศาสนกิจเจริญด้วยคุณวุฒิ ประกอบด้วยสมรรถภาพอันดียิ่ง เป็นที่คารวะของพระภิกษุสงฆ์และพุทธมามกะทั่วไป สมควรจะดำรงตำแหน่งสกลสังฆปริณายกได้

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงให้ประกาศสถาปนาสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ขึ้นเป็น สมเด็จพระสังฆราช ในราชทินนามเดิม ดำรงตำแหน่ง

สกลสังฆปริณายก ปธานาธิบดีแห่งสงฆมณฑลทั่วราชอาณาจักรสืบไป

ประกาศ ณ วันที่ ๓๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๘๘ เป็นปี ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

ควง อภัยวงศ์

นายกรัฐมนตรี

หมายเหตุ : จากราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๖๒ ตอนที่ ๙ หน้า ๑๖๖ พ.ศ. ๒๔๘๘

ในรัชกาลปัจจุบัน

พ.ศ. ๒๔๙๓ ประกาศเฉลิมพระนามสมเด็จพระสังฆราชให้เต็มพระเกียรติยศตามพระราชประเพณี เมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม ๒๔๙๓ เนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ตามจารึกในพระสุพรรณบัฏ ขึ้นต้นพระนามเหมือนอย่างเดิม (พระปลัดขวาซ้าย เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะ) และในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาศกนั้น ทรงได้รับพระราชทานพัดแฉกงาซึ่งเป็นพัดที่เคยพระราชทานเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต สืบกันมาตั้งแต่ต้น

ประกาศสถาปนา
เฉลิมพระนามสมเด็จพระสังฆราช

ภูมิพลอดุยเดช ปร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดีจักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริคำนึงถึงพระราชจริยานุวัตรที่ได้ทรงประพฤติปฏิบัติ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่พระบรม

ราชาภิเษก เฉลิมพระราชมณเฑียรครั้งนี้ เป็นต้นว่า การบูชาพระศรีรัตนตรัยและเทพยพลี ทั้งพิธีทักษิณานุประทานกิจอุทิศสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบุรพการี และพระราชกรณียกิจทั้งปวงที่ได้ทรงบำเพ็ญแล้ว บัดนี้ ทรงพระราชดำริปรารภถึงสมเด็จพระสังฆราช ซึ่งได้เป็นพระราชสรณคมนาจารย์ ทรงมีคุณูปการแด่พระองค์ที่ได้ทรงถวายโอวาทานุศาสน์ให้ทรงเข้าพระราชหฤทัยในหลักพระพุทธศาสนาอย่างทราบซึ้ง ทั้งสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้ ก็เกี่ยวเนื่องเป็นเชื้อสายในราชตระกูลแห่งพระบรมราชวงศ์จักรี ทรงยินดีในเนกขัมมปฏิบัติ เป็นอจลพรหมจริยาภิรัตยั่งยืนมาช้านาน ทรงเคร่งครัดอยู่ในศีลสมาจารมิได้เสื่อมถอย มีพระจริยาวัตรเรียบร้อยบริสุทธิบริบูรณ์ มิได้หวั่นไหวด้วยโลกามิส ทั้งพระฉันทจริตก็เพียบพร้อมด้วยสมณคุณยากที่จะหาผู้เสมอได้ ทรงพระปรีชาญาณแจ่มใสรอบรู้พระไตรปิฎกสัทธรรม ซึ่งนับว่าเป็นพหุลศรุตบัณฑิตอย่างเยี่ยมพระองค์หนึ่ง ทรงพระสุตญาณอย่างลึกซึ้ง สามารถในธรรมวิจารณธรรมวินิจฉัยได้อย่างถูกต้องเด็ดขาดในโอกาสทุกเมื่อ ในการบริหารพระศาสนา ก็ได้รับภาระธุระปฏิบัติทำนุบำรุงให้เจริญก้าวหน้ามาเป็นลำดับ ด้วยทรงดำรงอยู่ในความเที่ยงธรรมแน่วแน่ เป็นอุเบกขา ประกอบด้วยมีพระอุตสาหะวิริยะอย่างแรงกล้า มิได้หวั่นไหวต่ออุปสรรคใด ๆ ทั้งสิ้นตลอดมา ดั่งมีพระอรรถจรรยาปรากฏ

พระเกียรติสมภารอธิการคุณ ตามความในประกาศสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุตติกา เมื่อพระพุทธศาสนายุกาล ๒๔๗๑ พรรษานั้นแล้ว

ต่อมาเมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๘๘ พรรษา ถึงคราวที่ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกว่างลง จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชในราชทินนามเดิม ให้ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกประธานาธิบดีแห่งสงฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร ก็ได้ทรงดำเนินการปกครองคณะสงฆ์ให้เจริญภิยโยภาพ ทั้งในด้านปริยัติและปฏิบัติ ยังสงฆมณฑลให้ดำรงอยู่ในสมณากัปปมรรยาทตามวิสัยแห่งสมณะ ควรเป็นที่ตั้งแห่งคารวะเลื่อมใสของประชุมชนเป็นลำดับมา บัดนี้ก็เป็นที่ประจักษ์ว่า สมเด็จพระสังฆราชยิ่งทรงเจริญด้วยคุณวุฒิวัยวุฒิรัตตัญญูมหาเถรธรรมประกอบด้วยทรงมีสมรรถภาพในการพระศาสนา เป็นที่เจริญศรัทธาปสาทะและเป็นคารวะสถานปูชนีย์เจดีย์ แห่งจักรีบรมราชวงศ์และพุทธบริษัททั่วสงฆมณฑล ตลอดจนอาณาประชาราษฎรทั่วราชอาณาจักร แม้พระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเคารพนับถือยิ่งนัก สมควรสถาปนาสมณฐานันดรศักดิ์เฉลิมพระนามสมเด็จพระสังฆราชให้เต็มพระเกียรติยศตามราชประเพณี เพื่อให้เป็นศรีศุภมงคลแด่พระบวรพุทธศาสนาสืบไป

จึงมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เฉลิมพระนามสมเด็จพระสังฆราชตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วิสุทธิสงฆคุณาลังการ อริยวงศาคตญาณวิมล สกลมหาสังฆปริณายก ตรีปิฎกกลากุสโลภาส ภูมิพลมหาราชสรณคมนาจารย์ สุจิตตาภิธานสังฆวิสุต มหามกุฏมหาราชประนัปดา นภวงศราชกุลาภิวรรธน์ สุขุมอรรถธรรมวิจาร ปรีชากาพยรจนาฉันทพากยปฏิภาน ปาวจนุตตมญาณวราภรณ์ สุนทรวิสุทธิพรหมจรรย์วิมลศีลขันธสมาจารวัตร พุทธศาสนิกบริษัทคารวสถาน วิจิตรปฏิภานพัฒนคุณ อดุลคัมภีรญาณบัณฑิต สรรพคณิสสรมหาปธานาธิบดี คามวาสีอรัณยวาสี สมเด็จพระสังฆราช เสด็จสถิต ณ วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร พระอารามหลวง เป็นประธานในสงฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร ขออาราธนาให้ทรงรับธุระพระพุทธศาสนาเปนภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณร ในสงฆมณฑลทั่วไป โดยสมควรแก่พระอิสสริยยศซึ่งพระราชทานนี้ จงทรงเจริญพระชนมายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสาร สิริ สวัสดิ์ จิรัฏฐิติ วิรุฬหิไพบูลย์ ในพระพุทธศาสนา เทอญ

ให้ทรงมีพระราชาคณะ ฐานานุกรมประดับพระอิสสริยยศ ๑๕ รูป คือ

พระมหานายก พุทธปาพจนดิลก โลกยปสาทาภิบาล สกลสังฆประธานมหาเถรกิจการี คณาธิบดีศรีรัตนคมกาจารย์ พระราชาคณะปลัดขวา ๑

พระจุลนายก ธรรมนีติสาธกมหาเถราธิการ คณกิจ-บรรหารธุรการี สมุหบดีศรีธรรมภาณกาจารย์ พระราชาคณะปลัดซ้าย ๑

พระครูวิสุทธิธรรมภาณ ๑

พระครูพิศาลวินยวาท ๑

พระครูประสาทพุทธปริตร พระครูพระปริตร ๑

พระครูประสิทธิพุทธมนต์ พระครูพระปริตร ๑

พระครูวินัยธร ๑

พระครูธรรมธร ๑

พระครูสรภัญญประกาศ พระครูคู่สวด ๑

พระครูสรนาทวิเศษ พระครูคู่สวด ๑

พระครูนิเทศธรรมจักร ๑

พระครูพิทักษ์ธุรกิจ ๑

พระครูสังฆสิทธิกร ๑

พระครูสมุห์ ๑

พระครูใบฎีกา ๑

ขอให้พระคุณผู้ได้รับตำแหน่งทั้งปวงนี้ มีความสุขสิริสวัสดิ์สถาพร ในพระบวรพุทธศาสนา เทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๗ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๙๓
เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ
จอมพล ป. พิบูลสงคราม
นายกรัฐมนตรี

ประชวรใหญ่ครั้งแรก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ประชวรโรคนิ่วในถุงน้ำดี ต้องเสด็จไปประทับ ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ แพทย์ได้ถวายการผ่าตัด ๒ ครั้ง ตัดถุงน้ำดีออก ต่อมาพระบรมวงศานุวงศ์ คณะศิษยานุศิษย์และผู้เคารพนับถือ ได้ดำเนินการสร้างตึกสำหรับพระภิกษุสามเณรผู้อาพาธขึ้น ๑ หลัง ให้แก่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เป็นที่ระลึกในการหายประชวรครั้งนั้น แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าได้ประทานนามว่า “ตึกสามัคคีพยาบาร” โปรดใช้คำว่า “พยาบาร” ซึ่งเป็นศัพท์บาลีที่มีอยู่แล้ว (พยาปาร หรือ วฺยาปาร แปลว่า ขวนขวาย, ช่วยธุระ, กิจกรรม) แทนคำว่า “พยาบาล” ซึ่งเป็นศัพท์ผูกใหม่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีเปิดตึกนี้ ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เมื่อวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๖ เวลา ๑๖.๓๐ น. เมื่อเสด็จ ฯ เข้าสู่กระโจมพิธีแล้ว พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต อุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดไทย ทูลเกล้า ฯ ถวายพัดกาชาดสมนาคุณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรับ ทรงถวายแด่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า อุปนายกผู้อำนวยการ ฯ กราบบังคมทูลรายงานการสร้างตึก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบ ทรงไขกุญแจเปิดตึก เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรภายในตึก แล้วประทับทรงสดับพระสงฆ์ราชาคณะ ๑๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ เสร็จแล้ว เสด็จ ฯ กลับ

คำกราบบังคมทูล

ของ

อุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดไทย

แด่

องค์พระบรมราชูปถัมภก สภากาชาดไทย

ในการพิธีเปิดตึก "สามัคคีพยาบาร"

วันจันทร์ที่ ๒ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๙๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

เมื่อสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ พระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ประชวรหนัก จนถึงต้องเสด็จไปให้นายแพทย์ทำการผ่าตัด และรักษาพระองค์อยู่ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เป็นเวลากว่า ๓ เดือน ใน พ.ศ. ๒๔๙๒ นั้น ได้มีพระมหาเถรานุเถระ ภิกษุสามเณร พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และสาธุชนผู้ที่มีและทรงมีความเคารพนับถือในสมเด็จพระสังฆราช เสด็จและไปเยี่ยมฟังพระอาการเสมอ

บรรดาผู้ไปฟังพระอาการ ได้สังเกตเห็นว่า โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ มีตึกสำหรับพยาบาลพระภิกษุโดยเฉพาะเพียงหลังเดียวและเล็ก ไม่พอแก่จำนวนผู้อาพาธ ได้บังเกิดศรัทธาจะอุปการสงเคราะห์ จึงได้ร่วมใจกันบริจาคทรัพย์ เพื่อสร้างตึก

พยาบาลสำหรับพระภิกษุสามเณรอาพาธ ให้แก่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เพื่อบรรเทาความขาดแคลนนี้ และเป็นที่ระลึกแสดงความโสมนัสยินดี ในการหายประชวรของสมเด็จพระสังฆราช

การออกแบบ และควบคุมการก่อสร้างตึกพยาบาลนี้ กรมโยธาเทศบาลได้เอื้อเฟื้อจัดทำให้โดยตลอด

ตึกหลังนี้มีขนาดยาว ๓๗ เมตร กว้าง ๘ เมตร สูง ๘ เมตร เป็นตึก ๒ ชั้น มีระเบียงด้านหน้า และมีมุขทั้งชั้นบนและชั้นล่าง ภายในตัวตึก มีห้องโถงใหญ่เหมือนกันทั้ง ๒ ชั้น บรรจุเตียงคนไข้ได้ ๓๓ เตียง และมีห้องขนาดย่อมสำหรับเตียงเดี่ยวอีก ๔ ห้อง นอกจากนั้น มีห้องน้ำ ห้องเก็บของกับห้องทำงานของเจ้าหน้าที่ สรุปความแล้ว พอจะกราบบังคมทูลได้ว่า เมื่อเปิดตึกพยาบาลหลังนี้แล้ว พระภิกษุสามเณรผู้อาพาธ และมาให้รักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ จะได้รับความสะดวกสบายเพิ่มขึ้นอีกมาก

ค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างตึกหลังนี้ รวมทั้งค่าติดตั้งไฟฟ้าและประปา เป็นเงินทั้งสิ้น ๕๙๘,๕๐๐ บาท

ส่วนเครื่องสุขภัณฑ์ และสิ่งของเครื่องใช้ประจำตึกรวมทั้งเตียงคนไข้ ก็เป็นของผู้มีใจกุศล จัดหามาให้เช่นเดียวกัน

เฉพาะตัวเงินที่ผู้ศรัทธาส่งมาช่วยในการสร้างตึก

พยาบาลนั้น เท่าที่ได้รับไว้แล้วถึงบัดนี้ มีจำนวนรวมทั้งสิ้น ๙๑๗,๐๗๔ บาท ๔๓ สตางค์ เมื่อหักค่าก่อสร้างแลเครื่องอุปกรณ์ กับทั้งเวชชภัณฑ์ ประจำตึกจำนวน ๖๒๙,๓๕๗ บาท ๓๔ สตางค์ ออกแล้ว คงมีเงินเหลือในบัดนี้ ๒๘๗,๗๑๗ บาท ๙ สตางค์ เงินจำนวนนี้ จะได้ซื้อสิ่งของที่ยังขาดอยู่ และรักษาไว้เป็นทุน เพื่อเก็บดอกผลบำรุงตึกนี้ และเลี้ยงพระภิกษุสามเณรผู้อาพาธต่อไป

ตึกพยาบาลหลังนี้ สร้างขึ้นได้สำเร็จ ด้วยความสามัคคีร่วมใจกันในหมู่สาธุชน ผู้มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนา และเคารพนับถือสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์พระสังฆราช โดยเหตุนั้น สมเด็จพระสังฆราช จึงได้ทรงขนานนามประทานว่า "ตึกสามัคคีพยาบาร"

การที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินี ทรงพระมหากรุณา เสด็จพระราชดำเนินมาประทับเป็นประธานในวันนี้ ย่อมเป็นศุภนิมิตที่ตึกสามัคคี-พยาบารจะได้เป็นสถานที่ปลดเปลื้องโรคาพยาธิให้แก่พระภิกษุสามเณรผู้สืบพระศาสนา และเป็นที่ชื่นชมโสมนัส ต่อสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ พระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ผู้ทรงเป็นต้นเหตุแห่งความศรัทธาในการสร้างตึกนี้

บัดนี้ ได้เวลาสมควรแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอพระ

ราชทานอัญเชิญเสด็จใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ทรงไขกุญแจเปิดตึกสามัคคีพยาบาร เพื่อเป็นเกียรติ และเป็นสวัสดิมงคลแก่บรรดาทายก ทายิกา และสภากาชาดไทยสืบไป

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ

พระราชดำรัส
ในพิธีเปิดตึก "สามัคคีพยาบาร"
๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๖

ในโอกาศที่ได้มาประกอบพิธีเปิดตึก "สามัคคีพยาบาร" ในวันนี้ ข้าพเจ้าขอแสดงความชื่นชมและอนุโมทนาในกุศลเจตนาของท่านทั้งปวง ที่ได้ร่วมกันบริจาคทุนทรัพย์สร้างตึกเพื่อเป็นพยาบาลสถานสำหรับภิกษุสงฆ์นี้ขึ้น ซึ่งนอกจากจะเป็นการเกื้อกูลแก่กิจการของสภากาชาดไทยส่วนหนึ่งแล้ว ยังเป็นอนุสรณ์และองค์พยานอันเหมาะสม แสดงว่า สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ องค์พระสังฆราชนั้น เป็นที่เคารพรัก และนับถืออยู่เพียงไรอีกด้วย

อันคุณประโยชน์ ซึ่งองค์สมเด็จพระสังฆราช ทรงบำเพ็ญแก่สาสนจักรของเรามีอยู่เพียงไรนั้น เป็นที่ทราบกันอยู่แล้ว พระจริยาวัตรส่วนพระองค์ ก็ประกอบด้วยพระเมตตากรุณา และสัมมาปฏิปทาเป็นที่ตั้ง ฉะนั้น ที่ได้จัดการสร้างตึกสามัคคีพยาบารขึ้นถวายนี้ ก็เหมาะสมเป็นเครื่องแสดงพระเมตตาแก่ภิกษุสงฆ์อันจะเจ็บไข้ได้ป่วย สบพระจริยาวัตรนั้นอยู่แล้ว เชื่อว่าคงจะทรงอนุโมทนาด้วย

บัดนี้ ได้เวลาแล้ว จะได้ประกอบพิธีเปิดตึก ขอให้ตึก

"สามัคคีพยาบาร" นี้ จงสถิตย์อยู่โดยสถาพร เป็นอนุสรณ์ในพระเมตตาของสมเด็จพระสังฆราช อำนวยประโยชน์ในการรักษาพยาบาลแก่ภิกษุสงฆ์ สมตามปณิธานของท่านผู้บริจาคทั้งหลายสืบไป เทอญ.

ประชวรใหญ่ครั้งที่ 2

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้เริ่มประชวรพระโรคบิด ตั้งแต่ต้นเดือนมกราคม ต่อมากลายเป็นพระอันตะ (ลำไส้) อักเสบ มีพระโลหิตเวลาลงพระบังคนหนัก ต้องเสด็จไปประทับที่ตึกสามัคคีพยาบารโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ นายแพทย์ได้ถวายการผ่าตัดพระนาภี ๒ ครั้ง ตามรายงานของแพทย์แสดงว่า ครั้งแรกผ่าตัดแผลที่พระอันตะออก เพราะทำให้พระโลหิตออกมากไม่มีทางจะทำให้หยุดได้ด้วยวิธีอื่น ครั้นแล้วพระอันตะส่วนหนึ่งเกิดบิดพันกับพระกิโลมกะ (พังผืด) ในพระนาภี ต้องถวายการผ่าตัดพระกิโลมกะนั้นออกเป็นครั้งที่ ๒ พระชนม์ชีพได้ผ่านอันตรายมาได้

พระราชอุปัธยาจารย์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จ ฯ เยี่ยมพระอาการในคราวประชวรนี้หลายครั้ง และได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์โดยตลอด ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชปณิธานอย่างแน่นอนว่า เมื่อสมเด็จพระสังฆราชหายประชวรจะทรงผนวช และสมเด็จพระสังฆราชเจ้าก็หายประชวรได้อย่างน่าปลาด จึงได้ตกลงพระราชหฤทัยจะทรงผนวช ด้วยมีสมเด็จพระสังฆราชเจ้าที่ทรงถือว่า ได้ทรงมีคุณูปการส่วนพระองค์มามาก

เป็นพระอุปัชฌายะ สนองพระเดชพระคุณพระราชบุรพการี ตามคตินิยมราชประเพณี ได้เสด็จ ฯ มาเฝ้าถวายเครื่องสักการะ แสดงพระองคเป็นอุปสัมปทาเปกข์ (ผู้ประสงค์อุปสมบท) ในสำนักสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน ๒๔๙๙

ครั้งถึงวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๙๙ ได้เสด็จออกทรงผนวช ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสังฆสมาคม ๓๐ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระราชอุปัธยาจารย์ เป็นประธานในการอุปสมบทกรรม เสร็จเวลา ๑๖.๒๓ นาฬิกา แล้วเสด็จ ฯ พระอุโบสถพระพุทธรัตนสถาน ทรงประกอบการทัฬหีกรรมตามขัตติยราชประเพณี ในสังฆสมาคมฝ่ายธรรมยุต ๑๕ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเป็นประธาน เสร็จเวลา ๑๗.๔๓ นาฬิกา แล้วเสด็จ ฯ โดยรถพระที่นั่ง พร้อมด้วยสมเด็จพระสังฆราชเจ้าสู่วัดบวรนิเวศวิหาร ในท่ามกลางประชาชนที่มาเฝ้าชมพระบารมีอย่างแน่นขนัด สองฟากถนนตลอดถึงวัด ได้ทรงดำรงสมณเพศ ประทับทรงปฏิบัติพระธรรมวินัยอยู่ในสำนักสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ตลอด ๑๕ ราตรี ทรงลาผนวช ณ วันที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๔๙๙

ในระหว่างทรงผนวช ได้ทรงปฏิบัติกิจวัตรของพระภิกษุโดยครบถ้วนและเคร่งครัด ปรากฏว่า ก่อนแต่ทรง

ผนวชได้ทรงเตรียมพระองค์ ทรงอ่านพระวินัย ทรงทดลองปฏิบัติและมีพระราชดำริว่า เวลาที่ทรงผนวชมีน้อย จึงทรงมีพระราชประสงค์ปฏิบัติพระวินัยและกิจวัตรต่าง ๆ ให้ครบถ้วน เป็นที่ปีติโสมนัสของประชาชนทั่วไป สมดังที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้าได้มีพระดำรัสถวายพระพร เมื่อเสด็จ ฯ ขึ้นเฝ้าทรงทูลลาเพื่อทรงลาผนวช ณ พระตำหนักบัญจบเบญจมา วันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๙ ว่า

"บุญกุศลอันใด ที่อาตมภาพได้ประพฤติชอบ ด้วยกาย วาจา ใจ ขอถวายส่วนบุญส่วนกุศลเหล่านั้น แด่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ขอสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า จงทรงอนุโมทนาส่วนกุศลที่ได้ถวายนั้นให้เหมือนกับทรงทำด้วยพระองค์เองแล้ว ทรงสถิตอยู่เป็นสุขปราศจากทุกข์ ทุกทิพาราตรีกาล ทรงเห็นแต่การที่เจริญทุกเมื่อ อย่าทรงเห็นการที่เสื่อมทรามแม้แต่น้อยหนึ่งเลย พร้อมทั้งความเจริญด้วยพระชนมายุ สุขะ พละ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ตลอดไปสิ้นกาลนาน

"ในการทรงผนวชคราวนี้ อาตมภาพไม่ชอบใจตัวเองอยู่ เพราะได้ทำอะไรถวายไม่ได้เต็มที่ เพราะต้องเจ็บเสีย จนบัดนี้ก็ยังไม่หาย แต่ส่วนสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียะกิจได้ดีเต็มที่ ที่แสดงให้เห็นได้ก็คือ คนที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งในประเทศ ทั้งนอก

ประเทศอนุโมทนาตลอดทั่วถึงกัน และหวังความเจริญ ความสุขแด่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ให้ทรงเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อเป็นขวัญใจของบ้านเมือง และของผู้นับถือพระพุทธศาสนา

"ว่าถึงบารมี น่าจะทรงทราบ ศัพท์ว่า 'บารมี' หมายความว่าเก็บความดี หรือทำความคุ้นเคยกับความดีให้เกิดขึ้น ตรงกันข้ามกับอาสวะ คือเก็บความชั่วหรือทำความชั่วให้เกิดพอกพูนขึ้น บารมีไม่ใช่บุญกุศลโดยตรง บุญกุศลที่บุคคลได้ทำแล้วก็ให้ผลเป็นสุขตามคราวตามสมัย แต่ความคุ้นหรือความเก็บความดีไว้นั้นเป็นบารมี ตรงกันข้ามกับการทำชั่วทำร้ายเสียหายที่เป็นบาป นั่นก็ให้ผลชั่วร้ายแก่ผู้ทำตามคราวตามสมัย แต่ว่าผู้ทำยังคุ้นเคยอยู่กับความชั่วหรือบาปนั้นนี่เป็นส่วนอาสวะ บารมีเกิดขึ้นได้เพราะรู้ดีรู้ชอบ อาสวะเกิดขึ้นได้เพราะรู้ชั่วรู้ผิด เพราะฉะนั้น ในที่สุดบารมีจึงชนะอาสวะ

"ขอพระบารมีทั้งหลายจงเจริญยิ่งแด่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า"

ทรงกรม

"พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมณศักดิ์ และฐานันดรศักดิ์สมเด็พระราชอุปัธยาจารย์เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ฯ

ประกอบพระราชพิธี ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒๔๙๙ ได้ถวายพัดมหาสมณุตมาภิเษกของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เศวตฉัตร ๓ ชั้น ได้เปลี่ยนเป็นฉัตรตาดเหลือง (หรือฉัตรตาดสีทอง) ๕ ชั้น สำหรับฐานันดรศักดิ์ กรมหลวง ฯ

ประกาศพระบรมราชโองการ

สถาปนาสมณศักดิ์ และฐานันดรศักดิ์ สมเด็จพระสังฆราช

ขึ้นเป็น

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

ภูมิพลอดุลยเดช ปร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้า โปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ ทรงมีพระคุณูปการอย่างยิ่งแด่พระองค์ เมื่อคราวทรงผนวช ได้ถวายโอวาทานุศาสน์ให้ทรงเข้าพระราชหฤทัยในหลักพระพุทธ-ศาสนาอย่างทราบซึ้ง นับว่าทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นปูชนีย-บุคคลแห่งองค์พระมหากษัตริย์ และประกอบด้วยสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้ มีศักดิ์เป็นหม่อมราชวงศราชประนัปดาในสมเด็จพระบรมไปยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าทรงดำรงอยู่

ในสถานะเป็นเชื้อสายในราชตระกูลแห่งพระบรมราชวงศ์จักรี ทรงยินดีในเนกขัมมปฏิบัติ เป็นอจลพรหมจริยาภิรัตยั่งยืนมาช้านานถึง ๖๔ พรรษา ดำรงมั่นอยู่ในศีลสมาธิปัญญามิได้เสื่อมถอย มีพระจริยาวัตรเรียบร้อยบริสุทธิ์ บริบูรณ์ มิได้หวั่นไหวต่อโลกามิส ทั้งพระฉันทจริตก็เพียบพร้อมด้วยสมณคุณธรรม ยากที่จะหาผู้เสมอได้ ทรงพระปรีชาญาณแจ่มใสรอบรู้พระไตรปิฎกสัทธรรม ซึ่งนับว่าเป็นพหุลศรุตบัณฑิตอย่างยอดเยี่ยมพระองค์หนึ่ง ทรงพระสุตญาณอย่างลึกซึ้งสามารถในธรรมวิจารณธรรมวินิจฉัยได้อย่างถูกต้องเด็ดขาดในโอกาสทุกเมื่อส่วนในการพระศาสนา สมเด็จพระสังฆราชก็ได้ทรงรับหน้าที่บริหาร จัดการทะนุบำรุงให้เจริญก้าวหน้ามาโดยลำดับ จนในที่สุดได้ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกมาเป็นเวลานานถึง ๑๒ ปี ได้ทรงบำเพ็ญกรณียกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่พุทธจักรและอาณาจักรอย่างไพศาล ดั่งความพิศดารปรากฏอยู่ในประกาศสถาปนาเฉลิมพระนามเป็นสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก เมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๙๓ นั้นแล้ว และบัดนี้ก็เป็นที่ประจักษ์ว่า สมเด็จพระสังฆราชทรงเจริญยิ่งด้วยคุณวุฒิวัยวุฒิรัตตัญญูมหาเถรธรรมเป็นที่เจริญศรัทธาปสาทะและเป็นคารวสถานปูชนียเจดีย์แห่งองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดถึงมวลพุทธบริษัทและอาณาประชาราษฎรทั่วสกลราช

อาณาจักร สมควรจะสถาปนาพระเกียรติยศฐานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง เพื่อเป็นศรีศุภมงคลแด่พระบวรพุทธศาสนา และเป็นที่เฉลิมพระราชศรัทธาคารวสถานสืบไป

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สถาปนาสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วิสุทธิสงฆคุณาลังการ อริยวงศาคตญาณวิมล สกลมหาสังฆปริณายก ตรีปิฎกกลากุสโลภาส ภูมิพลมหาราชหิโตปัธยาจารย์ สุจิตตาภิธานสังฆวิสุต มหามกุฏมหาราชประนัปดา นภวงศราชกุลาภิวรรธน์ สุขุมอรรถธรรมวิจารปรีชา กาพยรจนาฉันทพากยปฏิภาน ปาวจนุตตมญาณวราภรณ์ สุนทรวิสุทธิพรหมจรรย์ วิมลศีลขันธสมาจารวัตร พุทธศาสนิกบริษัทคารวสถานวิจิตรปฏิภานพัฒนคุณ อดุลคัมภีรญาณบัณฑิต สรรพคณิสสรมหาปธานาธิบดี ศรีสมณุดมบรมบพิตรคชนาม เสด็จสถิต ณ วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร พระอารามหลวง ทรงศักดินา ๑๑๐๐๐ ตามกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวง และดำรงพระอิสริยยศยิ่งใหญ่ในฝ่ายพุทธจักร สมณศักดิ์ที่สมเด็พระสังฆราชเจ้า เป็นประธานในสมณมณฑลทั่วราชอาณาจักร ขออาราธนาให้ทรงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอน ช่วย

ระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรทั่วไป โดยสมควรแก่พระอิสสริยยศสมณศักดิ์ จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ พิพัฒนมงคล วิบูลยศุภผลจิรัฏฐิติกาล ในพระพุทธศาสนา

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็น หลวงวชิรญาณวงศ์ ถือศักดินา ๖๐๐ ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นขุนจำนงบวรกิจ ถือศักดินา ๔๐๐ ให้ทรงตั้งสมุห์บัญชี เป็น หมื่นวินิจวรภัณฑ์ ถือศักดินา ๓๐๐ ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งบรรดาศักดิ์ทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรมตามตัวอย่างธรรมเนียมเจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ.

ในส่วนสมณศักดิ์นั้นให้ทรงมีพระราชาคณะ แลพระครูฐานานุกรมประดับพระอิสริยยศ ๑๕ รูป คือ พระมหานายกพุทธปาพจนดิลก โลกยปสาทาภิบาล สกลสังฆประธานมหาเถรกิจการี คณาธิบดีศรีรัตนคมกาจารย์ พระราชาคณะปลัดขวา ๑ พระจุลนายก ธรรมนีติสาธกมหาเถราธิการ คณกิจบรรหารธุรการี สมุหบดีศรธรรมภาณกาจารย์ พระราชาคณะปลัดซ้าย ๑ พระครูวิสุทธิธรรมภาณ ๑ พระครูพิศาลวินยวาท ๑ พระครูประสาทพุทธปริตร พระครูพระปริตร ๑ พระครูประสิทธิ์พุทธมนต์ พระครูพระปริตร ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูสรภัญญประกาศ พระครูคู่สวด ๑

พระครูสรนาทวิเศษ พระครูคู่สวด ๑ พระครูนิเทศธรรมจักร ๑ พระครูพิทักษ์ธุรกิจ ๑ พระครูสังฆสิทธิกร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ขอให้พระคุณผู้ได้รับตำแหน่งทั้งปวงนี้ มีความสุขสิริสวัสดิสถาพร ในพระบวรพุทธศาสนา เทอญ .

ประกาศ ณ วันที่ ๒๐ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๙๙ เป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลปัจจุบัน.

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ป. พิบูลสงคราม

นายกรัฐมนตรี

อภิธชมหารัฏฐคุรุ

รัฐบาลแห่งสหภาพพม่า ได้ถวายเฉลิมพระสมณศักดิ์ "อภิธชมหารัฏฐคุรุ" ซึ่งเป็นสมณศักดิ์สูงสุดของสหภาพพม่า แด่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า นายกรัฐมนตรีพม่า ซึ่งได้รับเชิญมาร่วมในงานฉลอง ๒๕ พุทธศวรรษในประเทศไทย ได้มาประกอบพิธีถวาย ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๐๐

พระกรณียะพิเศษในรัชกาลที่ 5

ถวายเทศนาพิเศษ บุรพทิศานมัสนธรรม ในการพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชพิธีจตุตถรัชทวิธาภิเษกสมโภช เมื่อวันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรป ครั้งที่ ๒ ได้เสด็จ ฯ แวะเยี่ยมเมืองตราด (ซึ่งได้กลับคืนจากยึดครองของต่างชาติมาเป็นของไทย) ในวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๔๕๐ และได้เสด็จเยี่ยมเมืองจันทบุรี ในวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๕๐ ได้ทรงเป็นประธานพระสงฆ์รับเสด็จในฐานเป็นเจ้าคณะมณฑลทั้ง ๒ เมือง

พระกรณียะพิเศษในรัชกาลที่ ๖

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า โปรดให้ออกไปเมืองเพ็ชรบุรี เป็นประธานในการประกอบพิธีทำน้ำ พระกระยาสนาน ที่วัดพระมหาธาตุ เพ็ชรบุรี พิธีเริ่มตั้งแต่วันที่ ๑๕ จนถึงวันที่ ๑๘ พฤฦจิกายน ๒๔๕๔ *(เอกสารบนพระตำหนักจันทร์)*

อนึ่ง ในพระบรมราชโองการ แสดงพระราชประสงค์ เป็นพระราชพินัยกรรม ในการที่จะจัดงานพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) วันที่ ๑๐ เดือน พฤฦษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๓ ข้อ ๑๔ ว่า

"๑๔. การอ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพ ถ้าสิ้นสมเด็จพระมหาสมณ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ไปแล้ว ขอให้นิมนต์พระญาณวราภรณ์ (ม.ร.ว. พระชื่น) วัดบวรนิเวศ ...."

เวลานั้น ทรงมีสมณศักดิ์ เสมอตำแหน่งธรรม (ยังไม่ถึงเจ้าคณะรอง ซึ่งโปรด ฯ สถาปนา ใน พ.ศ. ๒๔๖๔) จึงเป็นพระเกียรติที่ทรงได้รับพระราชทานอย่างสูงยิ่ง.

พระกรณียะพิเศษในรัชกาลที่ 7

ถวายเทศนาพิเศษ อปจายนานิสสกถา ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เนื่องในมหามงคลสมัย กรุงเทพพระมหานคร เจริญมาโดยลำดับ นับได้ ๑๕๐ ปี

พระกรณียะพิเศษในรัชกาลที่ 8

ถวายธรรมบรรยายเรื่องบวช โดยพระราชประสงค์ ดังสำเนาพระราชหัตถเลขา ดังต่อไปนี้

พระที่นั่งบรมพิมาน

วันที่ ๑๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๙

ทูลสมเด็จพระสังฆราช

ด้วยหม่อมฉันมีประสงค์ใคร่จะได้อ่านแนวการศึกษาทางพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการเตรียมตัวและช่วยเหลือในการที่จะอุปสมบทในกาลต่อไป ครั้นจะค้นหาอ่านจากตำราจำนวนมากก็มีเวลาน้อย ถ้าจะได้รับพระสังฆราชานุเคราะห์ให้ได้ศึกษาจากตำราง่าย ๆ และเป็นทางลัด โดยจัดขึ้นเป็นกัณฑ์ ๆ ไม่มากมายนัก พอหาโอกาสอ่านได้เดือนละกัณฑ์ กว่าจะถึงเวลาอุปสมบทของหม่อมฉัน ก็จะได้รับความสดวก หนังสือเรื่องนี้

ต้องการได้อ่านทั้งในเวลาพักอยู่ในเมืองไทย และแม้ไปพักอยู่ในต่างประเทศ จึงทูลขอพระดำริและสังฆราชานุเคราะห์มา

ขอถวายนมัสการ

อานันทมหิดล

ได้ทรงเลือกพระเถรานุเถระ ให้ช่วยกันเรียบเรียงเป็นกัณฑ์ ๆ ได้ทรงรจนาเรื่องบวชถวายเป็นกัณฑ์แรก แต่ก็มีโอกาสทำถวายได้เพียงกัณฑ์เดียวเท่านั้น

พระกรณียะพิเศษในรัชกาลปัจจุบัน

ถวายศาสโนวาทและเบญจศีล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในคราวแสดงพระองค์เป็นพุทธมามกะ ณ พระอุโบสถ วัดพระพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๔๘๙

ทรงเป็นประธานพระสงฆ์ ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกระหว่างวันที่ ๔-๘ พฤษภาคม ๒๔๙๓ ในพระราชพิธีนี้ได้ถวายพระครอบพระกริ่ง กับพระครอบยันตร นพคุณ ณ มณฑปพระกระยาสนาน ถวายพระธรรมเทศนาทศพิธราชธรรม ฯ

ถวายพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์ ซึ่งประสูติ ณ วันจันทร์ที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๔๙๕

ถวายพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินทรเทพรัตนสุดา ซึ่งประสูติ ณ วันเสาร์ที่ ๒ เมษายน ๒๔๙๘

ถวายพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณ-วลัยลักษณ์ ซึ่งประสูติ ณ วันพฤหัสบดีที่ ๔ กรกฎาคม ๒๕๐๐

ถวายพระนาม พระพุทธนาราวันตบพิตร ที่ได้ทรงสถาปนาและโปรดให้นำมา เมื่อเสด็จ ฯ ถวายพุ่ม วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๐๐ เพื่อประดิษฐานไว้ ณ พระปั้นหย่า อันเป็นที่เสด็จประทับบำเพ็ญสมณปฏิบัติ ในระหว่างทรงผนวช

ถวายพระนาม พระโพธิ์ใต้แม่ว่า “พระโพธิมหัยยาเขตสุชาตภูมินาถ รัฐศาสน สถาวรางกูร” เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑

งานบำเพ็ญกุศลพิเศษ

ฉลองพระชนมายุ ครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๗๕

ฉลองยุค เมื่อทรงครองวัดมาได้ ๑๔ ปี เสมอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดขณะทรงผนวช ในวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๗๘

ฉลองพระชนมายุ ครบ ๗๒ ปีบริบูรณ์ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๗

ฉลองพระสุพรรณบัฏ เฉลิมพระนาม สมเด็จพระสังฆราช ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๓

ฉลองพระชนมายุ ครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญถวาย คณะรัฐมนตรีโดยเสด็จพระราชกุศล

ฉลองพระชนมายุ ครบ ๘๔ พรรษาบริบูรณ์ และฉลองพระชนมายุที่ได้ทรงฟื้นจากประชวรใหญ่ ทรงปฏิบัติหน้าที่พระราชอุปัธยาจารย์ได้สำเร็จ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๙๙

ฉลองพระสุพรรณบัฏ กรมหลวง (พระราชพิธี) ๒๑ ธันวาคม ๒๔๙๙

ประชวรครั้งอวสาน

หลังจากประชวรครั้งใหญ่ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้ประชวรกระเสาะกระแสะ พระวรกายทรุดโทรมเรื่อยมา แต่อาศัยที่ได้ถวายการรักษาพยาบาล และประคับประคองเป็นอย่างดีอยู่ตลอดเวลา ประกอบกับมีพระหฤทัยเข้มแข็งปล่อยวาง จึงทรงดำรงพระชนม์มาได้โดยลำดับ จนถึง เดือนกรกฎาคม ๒๕๐๑ จึงปรากฏพระอาการประชวรมากมีพระโลหิตออกกับบังคนหนัก ต้องรีบนำเสด็จสู่ตึกสามัคคีพยาบารโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ต่อมาในเดือนกันยายน ๑๕๐๑ เริ่มปรากฏพระอาการเป็นอัมพาต แพทย์สันนิษฐานว่า เส้นพระโลหิตในสมองตีบตัน แต่ต่อมาพระอาการค่อยดีขึ้นบ้าง แล้วก็กลับทรุด

ทรงฉายเมื่อพระชนมายุ ๕๐ พรรษา

<u>**แถวหน้า**</u> จากซ้ายไปขวา **สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์** (เจริญ ญาณวโร), **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า, สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทวโว), พระพรหมมุนี** (แย้ม อุปวิกาโส)

<u>**แถวหลัง**</u> **สมเด็จพระวันรัต** (เฮง เขมจารี), **พระศาสนโศภน** (แจ่ม จตฺตสลฺโล), **พระธรรมวโรดม** (เซ่ง อุตฺตโม), พระพุทธวิริยากร (จันทร์ จนฺทกนฺโต)

ทรงฉายร่วมกับพระสงฆ์ (ญวน)

รูปหมู่ครั้งกระทำพิธีปลุกเสกพระพุทธชินราชจำลอง ของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย
ณ วัดสุทัศนเทพวราราม พ.ศ. ๒๔๘๕

พระรูป หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
ทรงฉายเมื่อพระชนมายุ ๗๔ พรรษา

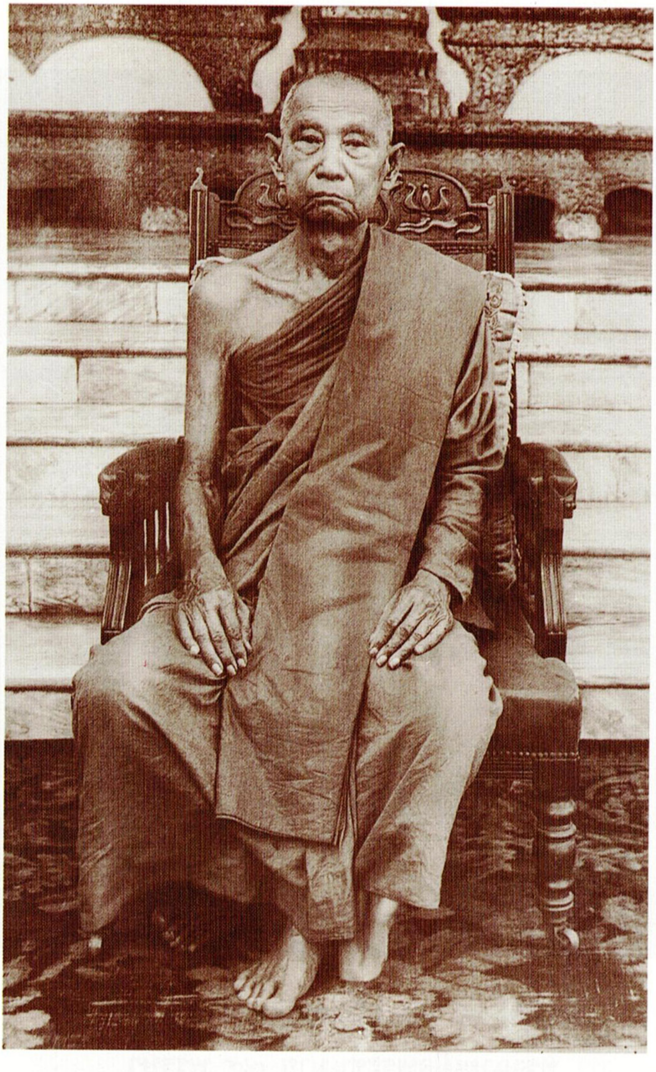

ทรงฉายเมื่อพระชนมายุ ๗๘ พรรษา หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

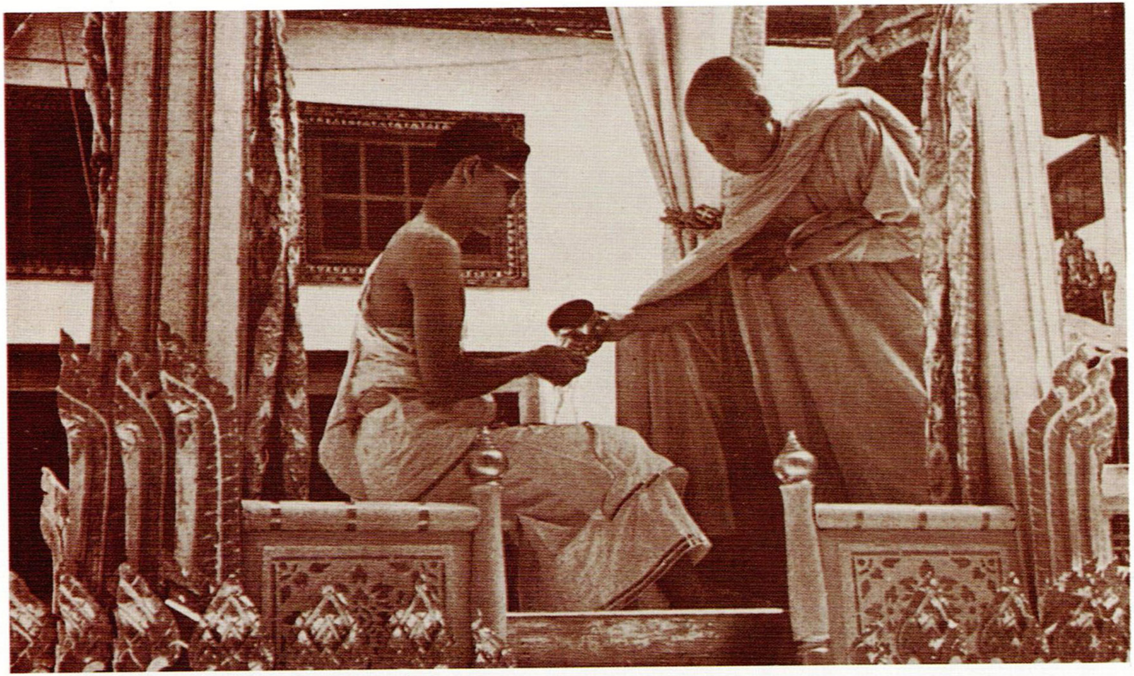

ถวายน้ำพระพุทธมนต์แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พ.ศ. ๒๔๙๓

ทรงฉายเมื่อพระชนมายุ ๘๑ พรรษา หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

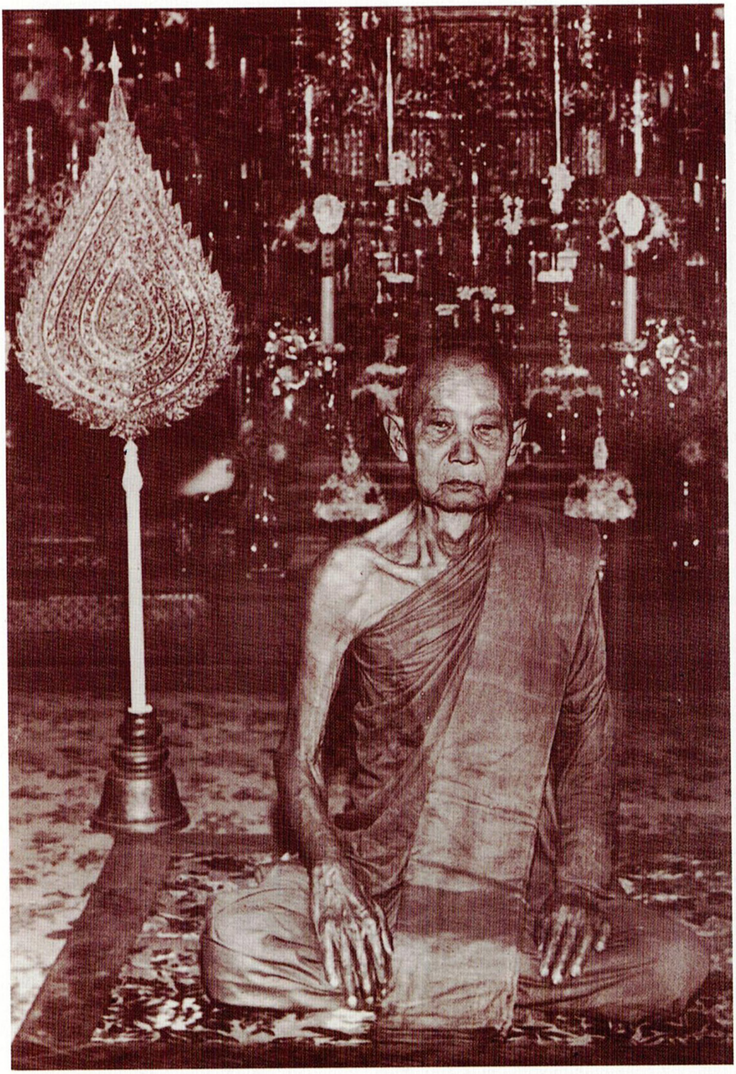

ทรงฉายเมื่อพระชนมายุ ๘๒ พรรษา ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ทรงบาตร

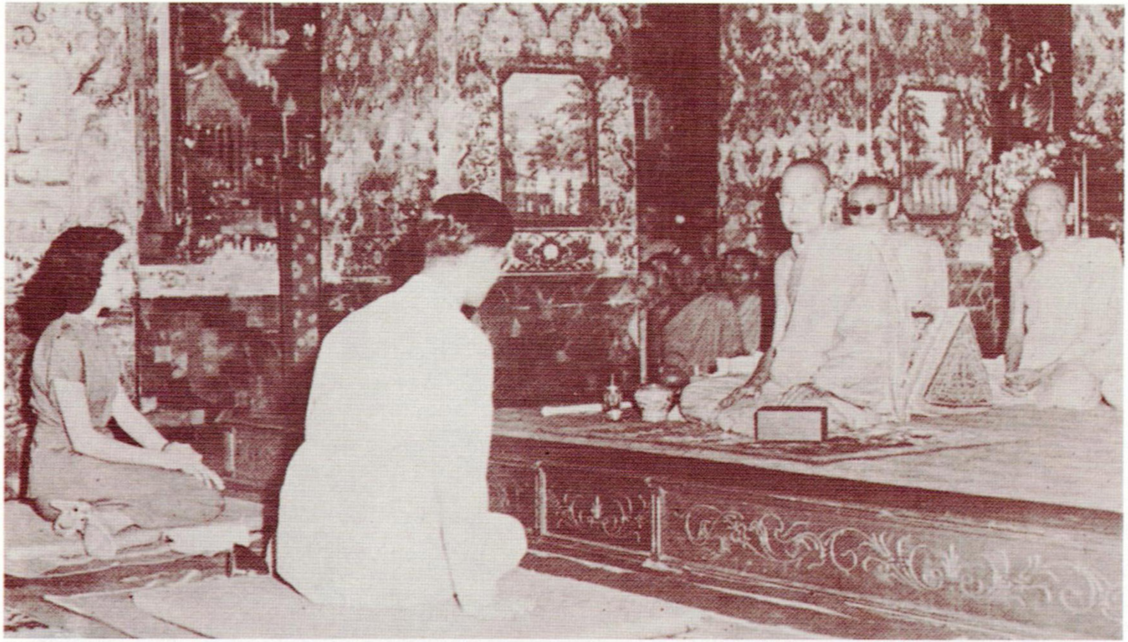

รับเสด็จฯ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ

เสด็จฯ ถวายสักการะในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

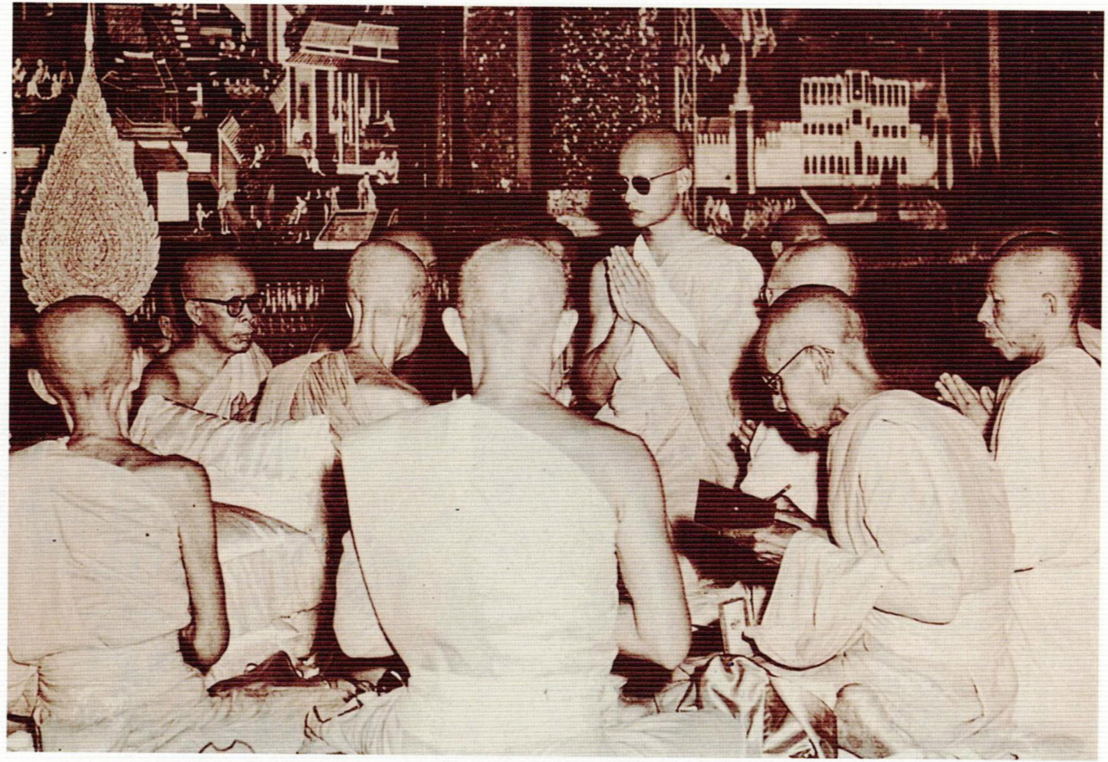

ในพระราชพิธีทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

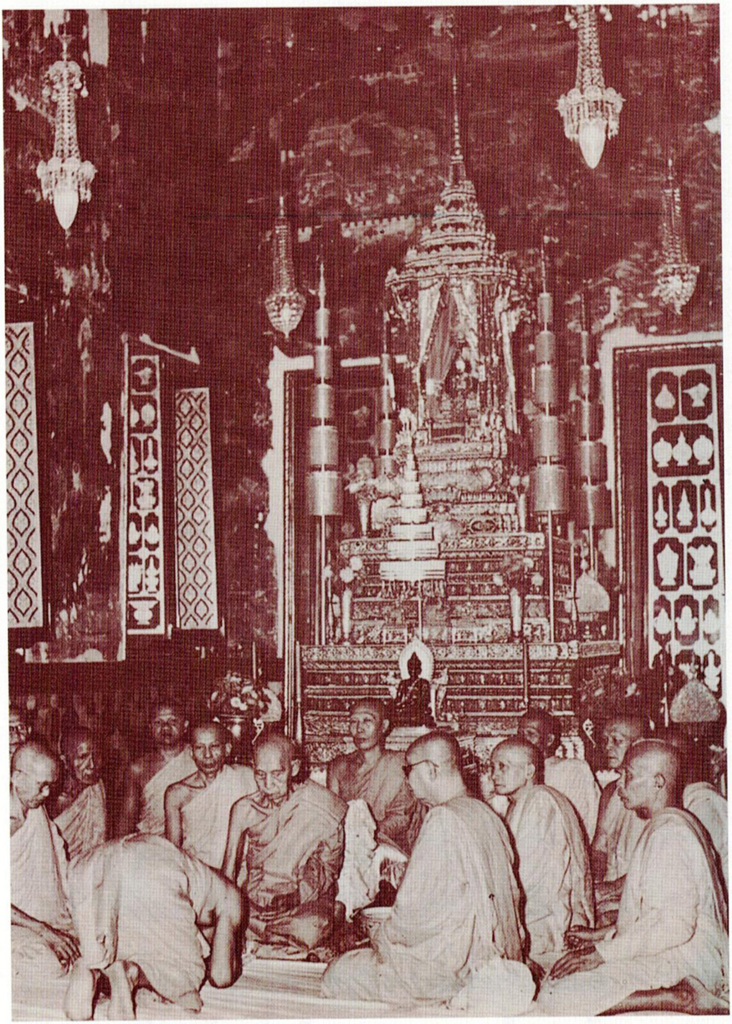

ภายในพระพุทธรัตนสถานมนทิราราม ในพระบรมมหาราชวัง

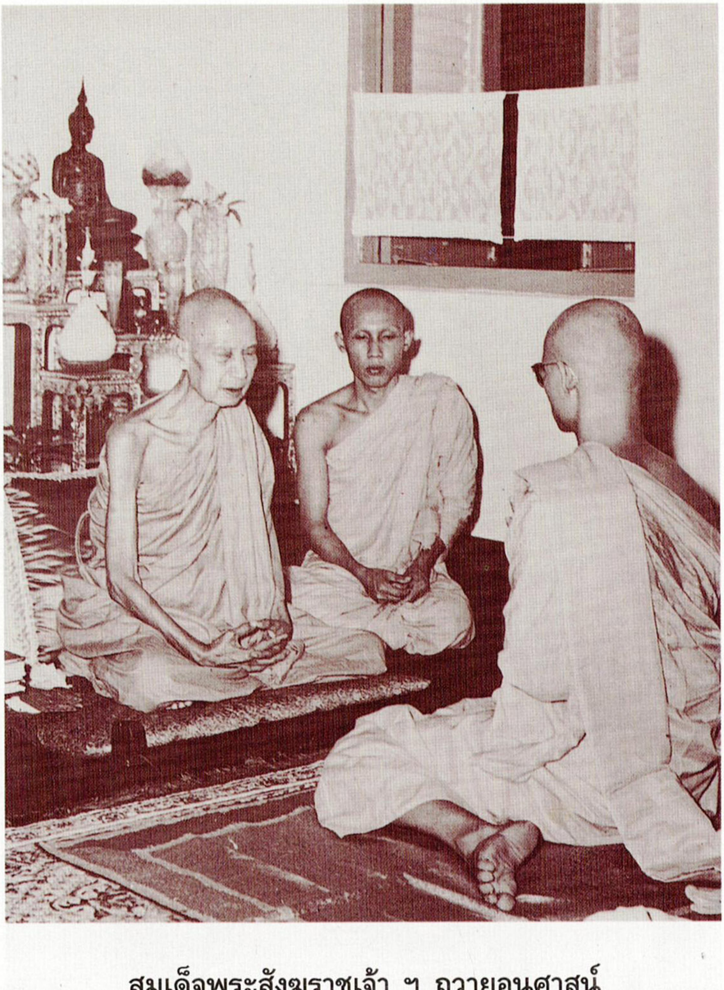

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ฯ ถวายอนุศาสน์
เมื่อพระภิกษุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จขึ้นทรงทำอุปัชฌายวัตร

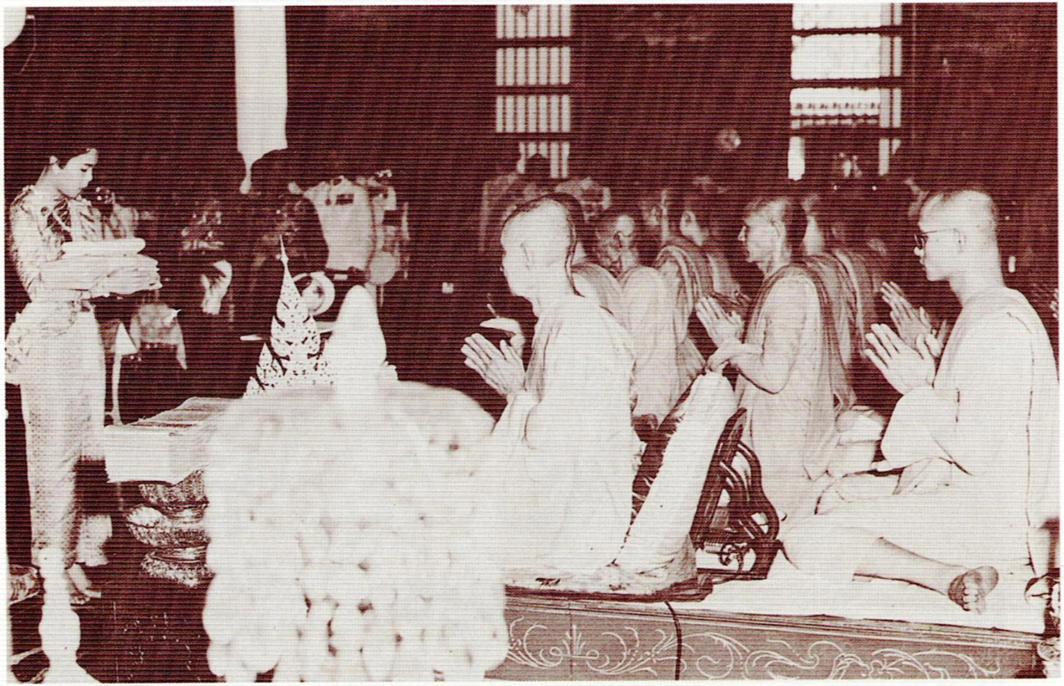

สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ถวายผ้าพระกฐินหลวง ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

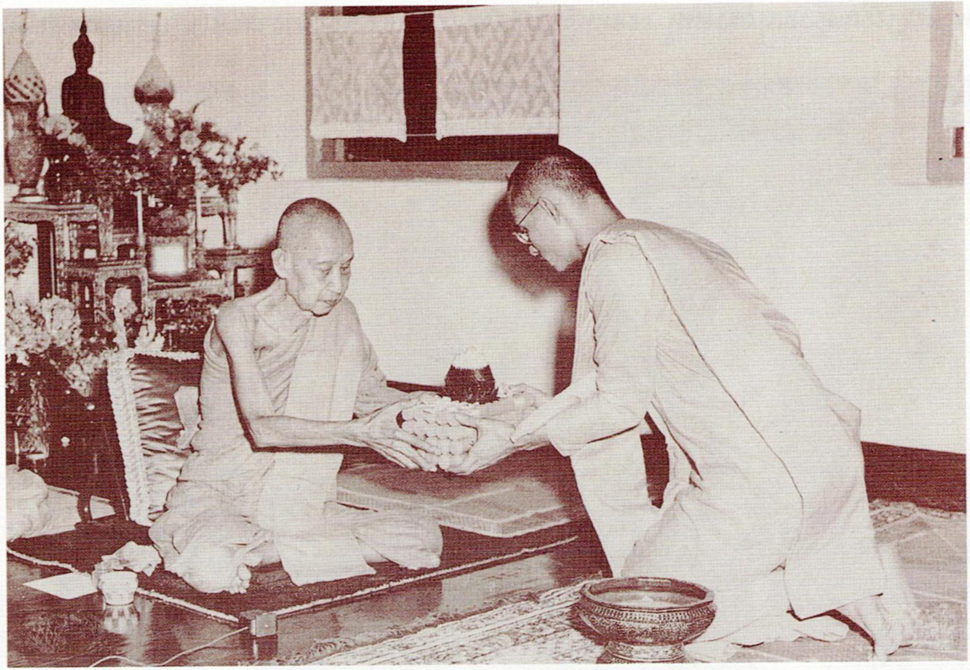

พระภิกษุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงถวายสักการะทูลลาเพื่อทรงลาผนวช ณ ตำหนักบัญจบเบญจมา

พระโกศพระศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์
ในพระตำหนักเพ็ชร วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑

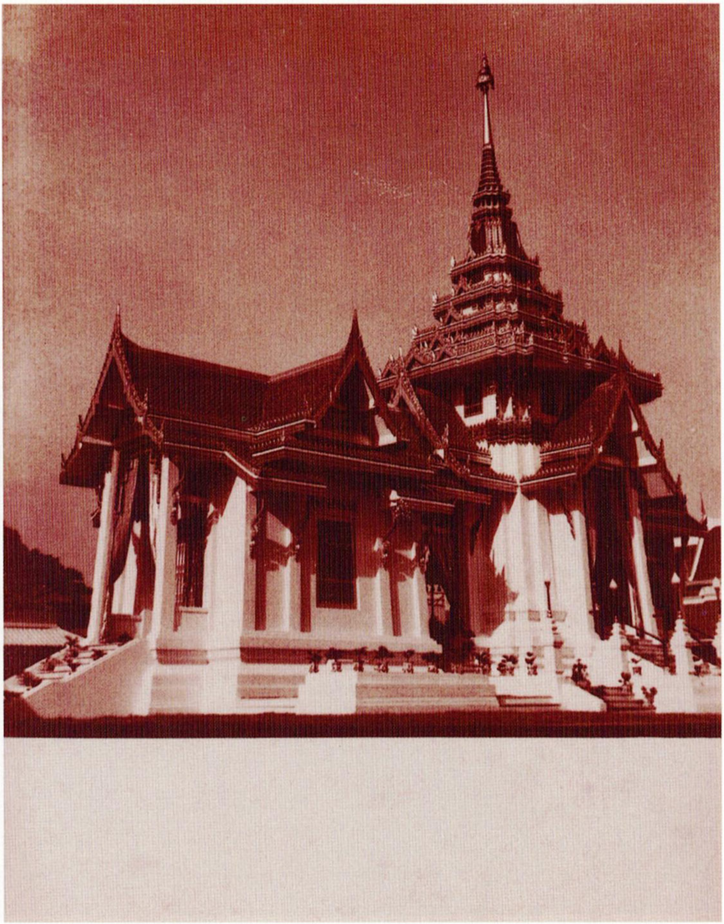

พระเมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส
ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้น
เพื่อการพระราชทานเพลิงพระศพ
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ เป็นปฐม

พระราชทานพัดรัตนาภรณ์ ชั้น 1

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินถวายพัดรัตนาภรณ์ ชั้น ๑ เมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๑

ส่วนในรัชกาลอดีต ในรัชกาลที่ ๕ ไม่ปรากฏหลักฐาน ในรัชกาลที่ ๖ ได้พบหลักฐานเพียงว่า เตรียมพัดรัตนาภรณ์ ชั้น ๓ สำหรับพระราชทานเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ และได้รับพระราชทานพัดรัตนาภรณ์ ชั้น ๒ เมื่อไรยังไม่พบหลักฐาน ในรัชกาลที่ ๗ ได้รับพระราชทานพัดรัตนาภรณ์ ชั้น ๑ เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑

ปัจฉิมกาล

ครั้นเวลาหลังเที่ยงคืนของวันที่ ๑๐ นับเป็นวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จ ฯ ประทับหน้าพระแท่นบรรทมในห้องประชวร

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้สิ้นพระชนม์เมื่อเวลา ๐๑.๐๘ น. มีพระชนมายุ ๘๕ พรรษา ๑๑ เดือน และ ๑๙ วัน

การพระศพ

เวลาเช้าวันนั้น เชิญพระศพกลับสู่วัดบวรนิเวศวิหาร เชิญขึ้นสู่พระตำหนักจันทร์ ชั้นบน ครั้นเวลาบ่าย พระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จ ฯ ถวายน้ำสรงพระศพ แล้วเชิญพระศพลงสู่โกศ เชิญขึ้นประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้าภายใต้ฉัตรตาดสีทอง ๕ ชั้น ณ พระตำหนักเพ็ชร ประกอบพระลองทองน้อย แวดล้อมด้วยเครื่องสูงตามพระเกียรติยศ พระสงฆ์สดับปกรณ์

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระพิธีธรรม สวดพระอภิธรรม กลางวันกลางคืน กำหนด ๓๐ วัน ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๓๐ วัน

ในทางราชการ ได้มีประกาศให้สถานที่ราชการทุกแห่งลดธงครึ่งเสา ๓ วัน และให้ข้าราชการไว้ทุกข์มีกำหนด ๑๕ วัน

อนึ่ง ทางฝ่ายรัฐบาล มีจอมพล สฤษดิ์ ธนรัชต์ เป็นประธานได้มาเฝ้าถวายความเคารพพระศพในคืนวันสิ้นพระชนม์นั้นแต่เวลาก่อนสว่าง ได้กราบบังคมทูลแสดงความเศร้าสลดใจ ได้รับสนองพระราชกรณีย์ ในการต่าง ๆ ตลอดถึงการพระเมรุ โดยความเคารพเอื้อเฟื้อ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายในสัตตมวารที่ ๑ ในวาระ ๕๐ วัน ๑๐๐ วัน เป็นงานหลวงโดยลำดับ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ สมาคมและองค์การต่าง ๆ และพระสงฆ์ได้มาทรงบำเพ็ญ และบำเพ็ญกุศลถวาย ประชาชน และ นักเรียนโรงเรียนต่าง ๆ ตลอดถึงทูตานุทูตได้มาถวายสักการะพระศพ

ต่อเนื่องกันมาเป็นอันมาก และเมื่อพ้นกำหนดสวดพระอภิธรรมของหลวงแล้ว วัดธรรมยุตในจังหวัดพระนคร-ธนบุรี ได้จัดพระมาสวดถวายจนถึงร้อยวัน ต่อจากนั้น พระภิกษุสามเณรวัดบวรนิเวศวิหาร ได้ผลัดเปลี่ยนกันสวดถวายต่อมาทุกคืน และผลัดเปลี่ยนกันเฝ้าพระศพทั้งกลางวันทั้งกลางคืน จนถึงวาระพระราชทานเพลิงศพ

คณะสงฆ์ก็ได้ประชุมกันสวดมนต์อุทิศถวายทั่วสังฆมณฑล เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๐๒

เมื่อครบรอบปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จ ฯ มาประทับเป็นประธาน ในการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๒

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงหนักแน่นเคร่งครัดละเอียดถี่ถ้วน ในพระธรรมวินัย มีพระอัธยาศรัยตรง มีพระวาจาและการปฏิบัติตรงไปตรงมา มีพระหฤทัยเข้มแข็งประกอบด้วย ยุติธรรม แน่วแน่ เป็นหนึ่ง น้อมไปในความปล่อยวาง ไม่ทรงสะสม ทรงบำเพ็ญการบริจาคเสมอ โดยปกติได้ประทานฉลากแก่พระภิกษุสามเณรทั้งวัดจับเลือกบริขารปีละ ๒ ครั้ง คือ ในวันมหาปวารณา ถวายพระกุศล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในวันตรงกับวันประสูติ พอพระหฤทัยในทางลูขัปปมาณิกา ปฏิบัติพระองค์อย่างพระ

ธรรมดาสามัญ รักษาสมณสารูป และระเบียบ ทรงเห็นกาลไกล ตลอดถึงฐานะอฐานะ สิ่งที่ทรงทักไว้ว่าอย่างไร ไม่ค่อยพลาด ทรงศึกษาพระธรรมวินัยด้วยการใช้วิจารณ์เหตุผล และด้วยการปฏิบัติอันพึงเห็นได้จากพระนิพนธ์ต่าง ๆ ทรงมุ่งสามัคคีในสังฆมณฑล ให้เป็นธรรมสามัคคี วินัยสามัคคี ดำรงพระองค์ในฐานะพระสังฆบิดรพระสังฆปริณายกตามหลักอปริหานิยธรรม ทรงประสาธน์กรณีย์อันเกี่ยวแก่คณะสงฆ์ แลพระพุทธศาสนาให้สำเร็จผลด้วยดี ทรงเป็นที่พึ่งร่มเย็นของคณะสงฆ์ทุกฝ่าย ทรงเป็นที่เกิดเจริญพระราชศรัทธาปสาทะอย่างยิ่ง แห่งองค์พระประมุขของชาติ เอกอัครสานูปถัมภก พร้อมทั้งพุทธ-ศาสนิกชนทุกชั้น ทรงประกอบด้วยพระคุณในลักษณะต่าง ๆ อันไม่อาจกล่าวให้ทั่วถึงได้ อาจกล่าวได้ว่า ทรงเป็นผู้รักษาพระพุทธศาสนา เป็นที่เคารพบูชา และอุ่นใจของพุทธศาสนิก-ชนทั่วไป.

ในวาระขึ้นพุทธศักราช ๒๕๐๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว องค์เอกอัครสาสนูปถัมภก ได้พระราชทานกระแสพระราชดำรัสแก่ประชาชนชาวไทย มีข้อความในพระราชกระแสตอนหนึ่งว่า

"ในขวบปีที่ผ่านมา....................สมเด็จพระสังฆราชเจ้าสกลสังฆปริณายก ก็ได้มาสิ้นพระชนม์ลง ในเดือนพฤศจิกายน นับเป็นการคูนย์เสียอย่างใหญ่ แก่ประชาชาติของเรา และ

พุทธศาสนิกชนทั่วไป ความวิปโยคที่บังเกิดขึ้น ทำให้เราทุกคนรวมทั้งข้าพเจ้าด้วยรู้สึกเศร้าสลดใจ และอาลัยในพระองค์ท่านเป็นที่สุด.”

ภาคผนวก

ขันธโลกวิจาร

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

นโม พุทฺธสฺส

ปัญจขันธ์เป็นส่วนที่ผู้ถือพระพุทธศาสนาหรือแม้ไม่ถือควรรู้เรื่อง เพราะเป็นดังเครื่องยนต์ เมื่อผู้ศึกษาได้วิจารด้วยตนเองดีแล้ว จะพึงเข้าใจได้ แลจักได้อาศัยเพื่อปฏิบัทธรรมแลการงานอื่น ๆ แม้ฝ่ายคดีโลกโดยสมควร ฯ

ปัญจขันธ์นั้น พระบรมศาสดาทรงย่นแสดงโดยนัย ๑ เป็น ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ ดังพระพุทธภาษิตว่า "เทว ธมฺมา อภิญฺญา ปริญฺเญยฺยา: นามญฺจ รูปญฺจ ธรรม ๒ อย่าง รู้แล้วควรกำหนด คือ นามแลรูป" แต่จักแสดงรูปก่อน เพราะเป็นส่วนหยาบ เห็นง่ายกว่านาม ฯ ก่อนแต่แสดงเรื่องปัญจขันธ์หรือ นามรูปควรกล่าวถึงโลกซึ่งเป็นส่วนควรรู้ในเบื้องต้นก่อนะ

โลกนั้น ท่านแสดงจำแนกไว้เป็น ๓ (โดยนัย ๑) คือ ๑ โอกาศโลก, ๒ สังขารโลก, ๓ สัตตโลก (หรือสัตวโลก) ฯ

พิภพอันเป็นที่อาศัย วิจิตรไปด้วยอาการหรือเอกเทศต่าง ๆ เหลือที่จะพรรณนาให้ละเอียดสิ้นเชิงได้ (ผู้ใคร่รู้บ้างพึงดูในหนังสือธรรมวิจารณ์ ของสมเดจพระมหาสมณเจ้า กรม

พระยาวชิรญาณวโรรส) แต่เมื่อรวมเข้าโดยลักษณะตามทางพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาทรงแสดงแยกเป็น ๔ อย่าง คือ ส่วนที่มีลักษณะแข้นแข็ง เรียก ปฐวีธาตุ (เราแปลว่าธาตุดิน) ๑, ส่วนที่มีลักษณะเหลวไหลซึมซาบแลเป็นไอไปได้ เรียก อาโปธาตุ[๑] (เราแปลว่าธาตุน้ำ) ๑, ส่วนที่มีลักษณะอุ่นร้อนเผา เรียก เตโชธาตุ (เราแปลว่าธาตุไฟ) ๑, ส่วนที่มีลักษณะพัดไปมาขึ้นลง (แลสงบอยู่ในเมื่อไม่มีเหตุ) เรียก วาโยธาตุ (เราแปลว่าธาตุลม) ๑, ทั้ง ๔ อย่างนี้ อาศัยกันแลกันเป็นไปประมวลกันอยู่นี้คือ โอกาศโลก ฯ

ส่วน ๑ ๆ หรือเอกเทศของโอกาศโลกที่แยกออกมาจากโอกาศโลก เป็นสิ่งต่าง ๆ เช่น ภูเขา จอมปลวก ตึก เรือน ลำน้ำ ต้นไม้ ดิรัจฉาน มนุษย์ เป็นต้น ด้วยอำนาจธรรมดาปรุงแต่ง ตามฤดูบ้าง ตามพืชบ้าง ตามธรรมดาบ้าง ด้วยอำนาจ

---

๑ อาโปธาตุนั้น นักปราชญ์ใหม่ทางโลกยศาสตร์แสดงว่า ไม่ใช่ธาตุแท้ เป็นธาตุผสม คือ ธาตุ ๒ อย่างรวมกันเข้า เมื่อเอาอาโปมาแยกออกจากกัน จักได้ธาตุ ๒ อย่าง เพราะฉนั้น จึงเป็นเหตุให้พวกต้องการค้านพระพุทธศาสนา ค้านว่า พระสัมมาสัมพุทธทรงแสดงไม่ถูก เอาธาตุผสมมาเป็นธาตุแท้ เพราะมุ่งแต่จะคัดค้านเท่านั้น จึงไม่วิจารให้เห็นว่า ทางพระพุทธศาสนา ไม่ได้ประสงค์แสดงธาตุโดยละเอียด อย่างนักปราชญ์ทางโลกแท้ ประสงค์แต่เพียงแสดงให้เห็นส่วนที่ปรากฏเห็นได้ง่าย อันเป็นทางสัมมาปฏิบัทในทางธรรมเท่านั้น ๆ ผู้วิจารพึงเห็นได้ ฯ

มนุษย์และสัตว์ปรุงแต่ง ตามจิตต์บ้าง ตามกรรมบ้าง, กล่าวโดยย่อสิ่งนั้น ๆ ตลอดถึงมนุษย์เป็นส่วนผล เป็นมาเพราะปัจจัยปรุงแต่ง แลเป็นอยู่ชั่วคราว เร็วบ้าง ช้าบ้าง ตามกำลังของเหตุก่อนผู้ปรุงแต่ง แลตามกำลังของเหตุภายหลังอุประ-ถัมภ์หรือตัดรอน ฯ แยกออกได้อิกเป็น ๒ คือ ส่วนที่ไม่มีผู้ครอง (อนุปาทินนะกะสังขาร) ๑, ส่วนที่มีผู้ครอง (อุปา-ทินนะกะสังขาร) ๑, (หรือส่วนที่ไม่รู้เป็นไม่รู้ตายได้ ๑, ส่วนที่รู้เป็นรู้ตายได้ ๑, แต่ถ้าแสดงเช่นนี้ มีปัญหาเรื่องต้นไม้) ฯ

ส่วนที่ไม่มีผู้ครอง คือ ไม่มีผู้เข้าแซกสิงอาศัยอยู่ในตัวที่ธรรมดาบ้าง สัตว์บ้าง ปรุงแต่งขึ้น เช่น ภูเขา ก้อนหิน ตึกเรือน และของใช้ต่าง ๆ มีลักษณะเครื่องหมาย คือทำอะไรให้สำเร็จด้วยตัวเองไม่ได้ และไม่ต้องกินไม่ต้องถ่าย แม้รถยนต์เรือยนต์ ที่พร้อมเสร็จ อาจแล่นไปได้ แต่ถ้าไม่มีผู้ใช้ คือเปิดเครื่องให้เดิร ก็ไปไม่ได้ ถึงมีผู้ใช้เปิดเครื่องให้เดิรแล้ว ถ้าไม่มีผู้กำกับบังคับให้ไปถูกทาง ก็คงเดิรเรื่อยไป ไม่รู้จักผิดไม่รู้จักถูก อาจไปชนอะไรต่ออะไรต่าง ๆ นี้เรียกอนุปาทินนะกะ-สังขาร (สังขารที่ไม่มีผู้ครอง คือไม่มีผู้เข้าสิงอาศัยอยู่ในตัว) ฯ

ส่วนที่มีผู้ครอง คือ มีผู้เข้าแซกสิงอาศัยอยู่ในตัว เช่นร่างกายของสัตว์ ทั้งมนุษย์ ทั้งดิรัจฉาน ที่ยังเป็นอยู่ (ต้องวิจารให้ดี ไม่เช่นนั้น จะเอาอุปาทินนะกะสังขารกับสัตวปนกันเสีย) ในเวลาที่ผู้ครองยังครองอยู่ ยังอาศัยกันแลกันเป็นไปอยู่ เช่น

ร่างกายสัตว์ที่ยังเป็น นี้เรียก อุปาทินนะกะสังขาร (สังขารที่มีผู้ครอง คือ มีผู้เข้าสิงอาศัยอยู่ในตัว) ฯ

ส่วนร่างกายของสัตวที่ตาย (เพราะผู้ครองออกไปเสีย) ก็กลับเป็นอนุปาทินนะกะสังขารไปไม่ต่างอไรกับพัสดุอื่น ๆ ฯ เพราะฉนั้น ร่างกายของสัตว์ (มนุษย์แลดิรัจฉาน) ในเวลาที่ยังเป็นอยู่ จึงเป็นอุปาทินนะกะสังขาร (เพราะยังมีผู้ครองอยู่) แลถ้าตายลงในบัดเดี๋ยวนั้น ก็กลับเป็นอนุปาทินนะกะสังขารไปในบัดเดี๋ยวนั้นเอง (เพราะผู้ครองออกไปเสีย) ฯ พึงพิจารดูตัวเราเอง ในเวลาเดี๋ยวนี้ ร่างกายเราเป็นอุปาทินนะกะสังขาร (เพราะมีผู้ครองอยู่ คือเรา) แต่เมื่อตายลงร่างกายก็กลับเป็นอนุปา-ทินนะกะสังขาร (เพราะปราศจากผู้ครอง คือเรา), ถ้ายังไม่เห็นชัด พึงดูคนเป็นกับคนตายเทียบกัน ก็อาจเห็นต่างกันได้ ฯ เพราะฉนั้น เมื่อวิจารให้ละเอียด จะพึงเห็นได้ว่าสังขาร คือร่างกายอันเป็นส่วนรูปนั้น ตามธรรมดาย่อมเป็นอนุปาทินนะกะสังขาร เพราะแบ่งส่วนมาจากโอกาศโลกชั่วคราว เหมือนสิ่งอื่น ๆ แต่ที่เป็นอุปาทินนะกะสังขารขึ้น ก็เพราะมีผู้ครองยังครองอยู่ ถ้าผู้ครองพรากไปเสียแล้ว ก็กลับเป็นอนุปาทินนะกะสังขารไปตามเดิม แลเปื่อยเน่าผุไป ที่เป็นอาหารของสัตวก็กลายเป็นร่างกายของสัตวไปบ้าง ที่กลับไปเป็นดิน แลเป็นอาหารของต้นไม้ ก็กลายเป็นต้นไม้ไปบ้าง ร่างกายของสัตวอื่นบ้าง แลกลับเข้ารวมในโอกาศโลกอิก แลแยกออกมาอิก

วนเวียนไปด้วยอำนาจวัฏฏะ ฯ ถึงทรัพย์สินอื่น ๆ เช่น เงิน ทอง เพ็ชร์ นิล สามี ภริยา บุตร ธิดา ค่าทาษ สิ่งของใช้ต่าง ๆ ที่ต่างคนต่างเสาะแสวงมาได้ โดยทางสุจริตก็ตาม โดยทางทุจจริตก็ตาม แลต่างหวงแหนไว้ ในที่สุดก็ต้องละไปด้วยกันหมด ต้องทิ้งส่วนนั้น ๆ ไว้ให้แก่คนในภายหลัง คนภายหลังที่ได้ไว้ อย่างนานก็ชั่วอายุ ๑ แล้วก็ต้องละทิ้งไปอิก เพราะร่างกายแลทรัพย์เหล่านั้น เป็นส่วน ๑ ๆ ของโอกาศโลก ใครจะถือเอาไปเป็นสิทธิ์ให้ขาดจากโลกไม่ได้เลย. เพราะเช่นนี้ แลโลกจึงคงเป็นโลกอยู่ได้แลเป็นเคราะห์ดีของคนในภายหลัง ๆ ถ้าคนก่อน ๆ พาร่างกายแลทรัพย์ที่หาได้ไปเสียด้วยแล้ว โลกก็จะเล็กลง ๆ แลทรัพย์ก็จะหมดไป ๆ คนในภายหลังจะไม่มีที่อาศัย แลไม่มีทรัพย์ใช้สอยดูน่าจะเดือดร้อนมาก ฯ

สังขาร ทั้ง ๒ ประเภทนี้ เรียกสังขารโลก ฯ

ผู้ครองสังขาร คือ ผู้เข้าสิงอาศัยอยู่ในรูปสังขาร ทำอนุปาทินนะกะสังขารให้เป็นอุปาทินนะกะสังขารขึ้นชั่วคราว ในเมื่อยังครองอยู่ ทำให้เป็นอนุปาทินนะกะสังขารไปตามสภาพในเมื่อพรากไปเสีย นี้เรียกสัตตโลกหรือสัตว ฯ

ถ้าลำพังแต่สัตว ไม่อาศัยสังขาร ก็ไม่ปรากฏว่า สัตว ถ้าลำพังแต่สังขาร ไม่มีสัตวเข้าสิงอาศัย ก็ไม่เรียกอุปาทินนะกะสังขาร ต่อเมื่อสัตวกับสังขาร อาศัยกันแลกันเป็นไป จึงปรากฏ

สมมตว่า เป็น มนุษย์ เป็นดิรัจฉาน ฯ

คำว่า โลก นั้น ท่านหมายความว่า ต้องซุดโซม เปลี่ยนแปลง ไม่คงที่ ฯ พิภพ สังขารแลสัตว ก็ต้อง เปลี่ยนแปลงไม่คงที่ ต่างกันก็เพียงเร็วแลช้าเท่านั้น เพราะฉนั้น ท่านจึงรวมเรียกว่า โลก ดุจกัน ฯ

อะไรเล่า ที่เรียกว่า สัตว ผู้ครองสังขารนั้น ฯ

ข้อนี้ยากที่จะเห็นได้ชัด ตามมติของบางท่านแลตาม สันนิฏฐาน น่าจะได้แก่ความรู้ที่ไม่แจ้งชัด รู้ไม่แจ่มแจ้ง รู้ไม่ ถูกถ้วน (อวิชชา ไม่รู้แจ้งหรือรู้ไม่แจ้ง, ไม่ใช่ไม่รู้ทีเดียว เพราะถ้าไม่รู้ทีเดียว ก็เท่ากับก้อนหินแลท่อนไม้) แลยึดถือ ความรู้นั้น (อุปาทาน) คือ รู้อย่างไรยึดถืออย่างนั้น กล่าวย่อว่า รู้ตามอายะตะนะ คือ จักขุ (ดวงตา) เห็นรูป, โสตะ (หู) ได้ ยินเสียง, ฆานะ (จมูก) ดมกลิ่น, ชิวหา (ลิ้น) ลิ้มรส, กายะ (กาย) ถูกต้องโผฏฐัพพะ (ส่วนที่กายถูกต้อง), มะนะ (ใจนึก) รู้เรื่อง เกิดความรู้สึกขึ้น เรียกวิญญาณ, รู้เสวยสุข (เพราะ ชอบ) รู้เสวยทุกข์ (เพราะไม่ชอบ) รู้เสวยไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข (เพราะเป็นกลาง ๆ ไม่ใช่ชอบ ไม่ใช่ไม่ชอบ) เรียกเวทนา, รู้จำ กำหนดหมาย เรียกสัญญา, คิดนึก ดีบ้าง ชั่วบ้าง ไม่ดีไม่ชั่ว บ้าง เรียกสังขาร (ปรุงแต่งจิตต์) ฯ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ หรือมะนะด้วย (ตามบางมติ) เป็นส่วนรูป (แต่บางมติว่า มะนะเป็นนาม) เพราะเป็นที่ต่อกับอายะตะนะภายนอกให้เกิด

ความรู้ขึ้น ท่านจึงเรียกว่า อายะตะนะ. เพราะเป็นทางให้เกิดความรู้ ท่านจึงเรียกว่า ทวาร, เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน ๆ เช่นจักขุเป็นใหญ่ในการเห็นเป็นต้น ท่านจึงเรียกว่าอินทรีย์, รวมรูป ๑ นาม ๔ (คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) นี้เรียกปัญจขันธ์ ย่นเป็น ๒ คือ นามส่วน ๑ รูปส่วน ๑ ฯ รู้ตามอายะตะนะเหล่านี้ แล ยึดถือรู้นั้น ๆ ว่าเป็นตน จึงข้องอยู่ ติดอยู่ เช่นเด็กเล็ก ๆ เมื่อเขายังไม่ตั้งชื่อเรียกก็ยังไม่ยึดถือชื่ออะไรว่าเป็นตน เมื่อเขาเรียกชื่อว่าหนูหรือว่าแดงรู้เข้าก็ยึดถือคำว่า หนู หรือ แดง เป็นตน เมื่อเขาเปลี่ยนตั้งชื่อให้ว่า ก. หรือ ข. รู้เข้าก็ยึดถือคำว่า ก. หรือ ข. เป็นตน เมื่อท่านตั้งแต่งให้เป็นขุน ค. หลวง ง. พระ จ. พระยา ฉ. รู้เข้าก็ยึดถือว่า ขุน ค. หลวง ง. พระ จ. พระยา ฉ. เป็นต้น ถ้าไม่รู้ก็ไม่ยึดถือ ไม่เป็นใคร ถึงใครจะด่าว่าหรือชมชื่อนั้น ๆ ก็ไม่คิดนึกว่าเขาด่าว่าหรือชมตน หรือเหมือนคน ๑ ซึ่งเป็นราชโอรสแต่บังเอินพลัดไปอยู่กับชาวบ้านป่าแต่เล็กไม่รู้เรื่อง ก็คงเข้าใจว่าตนเป็นชาวบ้านป่านั่นเอง แต่ถ้ามีใครไปบอกให้รู้เรื่องแลตนเชื่อแน่ (ตามอายะตะนะ) ก็ยึดถือแลเป็นราชโอรสขึ้นทันที ถึงอย่างอื่น ๆ ทั้งที่ชอบแลไม่ชอบก็เป็นไปโดยนัยนี้ ฯ ความที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะรู้ตามอายะตะนะ (รูป) ซึ่งเป็น วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร (นาม) และยึดถือนั่นเอง ฯ เพราะฉนั้นความรู้และยึดถือ รูป วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร จึงเป็น

สัตว เป็นภพ เพราะเป็นเหตุให้ข้องติดอยู่ สมด้วยพระพุทธ-ภาษิต ในมหาวัจฉะโคตรสูตรว่า "เมื่อบัญญัติตถาคต พึงบัญญัติด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใด..." ดังนี้, เมื่อยังติดอยู่ในขันธ์เพียงไร ก็คงเป็นสัตวเป็นภพอยู่เพียงนั้น ถึงขันธ์นี้แตกทำลาย ก็คงถือเอาขันธ์ใหม่ ตามสมควรแก่ความดีหรือความชั่วที่ตนได้ทำไว้ อันเป็นตัวกรรมตัวเหตุ ผู้ปรุงแต่งสังขารใหม่ ฯ เรื่องหรือสิ่งที่รู้ก็ไม่พ้นไปจากปัญจขันธ์ ฯ

อไรเล่าเป็นต้นของปัญจขันธ์ ฯ

ส่วนรูปได้แก่ธาตุทั้ง ๔ ที่เป็นเอกเทศ คือ ส่วน ๑ ๆ ของโอกาศโลกที่แยกมาชั่วคราว ฯ ส่วนนามนั้นเห็นยากต้องอาศัยวิจารตามนัยแห่งพุทธภาษิตในที่ต่าง ๆ เป็นหลัก ในอนัตตะลักขณะสูตรแสดงว่า "ปัญจขันธ์ (มีวิญญาณอยู่ด้วย) ไม่ใช่ตน ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา" ในท้ายพระสูตรแสดงว่า "จิตต์ของพระปัญจวัคคีย์พ้นจากอาสวะทั้งหลาย", ในอาทิตตะปริยายสูตรแสดงว่า "อายะตะนะภายใน (มีมะโนอยู่ด้วย) เป็นต้น เป็นของร้อน" ในท้ายพระสูตรแสดงว่า "จิตต์ทั้งหลายของภิกษุพันองค์นั้นพ้นจากอาสวะทั้งหลาย", ในวัตถูปมสูตรแสดงว่า "เมื่อจิตต์เศร้าหมองแล้ว ทุคคะติก็เป็นหวังได้ เมื่อจิตต์ไม่เศร้าหมองสุคติก็เป็นหวังได้", ในวิมุตตายะนะสูตรแสดงว่า "...จิตต์ที่ยังไม่หลุดพ้นจากกิเลส

ย่อมหลุดพ้นได้...', ในเอกนิบาตอังคุตตรนิกายแสดงว่า "จิตต์เป็นธรรมชาติประภัสสร (ผุดผ่อง), และจิตต์นั้น (เศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสที่จรมา... หลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่จรมา", ในวินัยมหาวิภังค์ แสดงว่า "...เมื่อเรา (พระบรมศาสดา) รู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตต์หลุดพ้นแล้ว แม้จากกามาสะวะ... แม้จากภวาสะวะ... แม้จากอวิชชาสะวะ" ดังนี้เป็นต้น โดยนัยเหล่านี้แสดงว่า จิตต์ทั้งนั้นเศร้าหมองหรือไม่ หลุดพ้นหรือไม่ จึงควรสันนิฏฐานเห็นว่า จิตต์ (อันเป็นธรรมชาตที่มีหน้าที่คิดแลถึงไม่ได้คิด เช่น ในเวลาหลับ ก็คงชื่อว่าจิตต์อยู่นั่นเอง) กับรูปคือธาตุทั้ง ๔ อันเอกเทศของโอกาศโลกที่แยกมาชั่วคราว คุมกันเข้า อาศัยกันแลกันเป็นไป จึงแสดงอาการต่าง ๆ ออกมา ให้ดวงตาเห็นรูป หูยินเสียง จมูกสูบดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ มะนะนึกรู้เรื่องได้, วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร (รวมเรียกว่ารู้ทางอายะตะนะแลยึดถือ) จึงเกิด ฯ เพราะปัญจขันธ์ เป็นแต่เพียงอาการไม่ใช่ของจริง จึงต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ (อนิจฺจํ) ทนอยู่ไม่ได้แลทนยากลำบากต่าง ๆ (ทุกฺขํ) บังคับให้เป็นไปตามหวังอันผิดธรรมดาไม่ได้ไม่เป็นจริงเป็นจัง (อนตฺตา) ดังข้อความที่พระบรมศาสดาทรงแสดงในอนัตตะลักขณะสูตร แต่ผู้ไม่รู้ตามเป็นจริงไปยึดถือมั่นเข้าว่าเป็นของเราบ้าง (เอตํ มม) เราเป็นปัญจขันธ์บ้าง (เอโสหมสฺมิ) ปัญจขันธ์เป็นจริงเป็นจัง ของเรา (เอโส เม อตฺตา) ไม่ใช่เป็น

เพียงอาการบ้าง ฯ ถ้าไม่มีธาตุทั้ง ๔ กับจิตต์ รูป (ที่เป็นอุปาทินนะกะ) เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเป็นอาการก็มีไม่ได้ ฯ

ความรู้นั้น ย่อมมีอาการต่างกันตามชั้นหรือภูมิ:

ในชั้นต้น รู้ตามอายะตะนะ ถ้าไม่มีอายะตะนะ ความรู้จะเกิดขึ้นไม่ได้ ความรู้ในชั้นนี้เกิดแล้วดับ ๆ เป็นไปชั่วขณะ ๑ ๆ เท่านั้น แต่ก็เป็นเหตุให้ผล คือ ความรู้อันติดอยู่เป็นพื้นเพ ดังแสดงแล้วในตอนสัตว ฯ

ในชั้นที่ ๒ ความรู้ที่เนื่องมาจากความรู้ชั้นที่ ๑ (เกิดดับ) นั้น ที่ยังคงติดอยู่เป็นพื้นเพ (ภูมิหรือภพ) มิได้ดับสูญไป อันเปลี่ยนคนที่มีความรู้อยู่ชั้น ๑ ให้เลื่อนเป็นอิกชั้น ๑ เช่น ความรู้ของเด็กของผู้ใหญ่เป็นต้น (ไม่หมายความถึงเพียงรูปกาย หมายถึงความรู้, เพราะบางคนถึงมีรูปกายเป็นผู้ใหญ่ แต่ความรู้เป็นชั้นเด็ก ก็มี) ฯ คนเรียนหนังสือหรือวิทยาอื่น ๆ ความรู้(ตามอายะตะนะ) ในเวลาเรียน คงเกิดดับ ๆ อยู่เสมอแต่ความรู้อิกชั้น ๑ ซึ่งให้ผลเป็นเข้าใจถูกหรือผิด คงเหลืออยู่ เพราะฉนั้น คนที่เรียนหนังสือรู้อ่านออกแล้ว จึงไม่จำต้องเรียนใหม่ คงรู้อ่านออกเป็นพื้นเพอยู่ แต่เมื่อไม่ได้ใช้อ่าน ก็ไม่แสดงออกมาให้ปรากฏ ถ้าเกิดดับ ๆ หมด คนอ่านออกมาให้ปรากฏ ถ้าเกิดดับ ๆ หมด คนอ่านหนังสือออกหรือรู้ศิลปวิทยาอื่น ๆ ก็คงไม่มีในโลก ฯ ถึงเช่นนั้นก็ยังต่างกันตามส่วนที่

หยาบอันเป็นเพียงตามสมมติ เช่นรู้อ่านหนังสือออกเป็นต้น กับส่วนที่ละเอียดอันเป็นภพหรือภูมิ ฯ ส่วนที่หยาบที่เป็นเพียงตามสมมติของชาติของภาษา ย่อมติดอยู่ได้อย่างนานก็เพียงในชีวิต ๑ เท่านั้น แต่ส่วนที่ละเอียด เช่น พื้นเพดี พื้นเพชั่ว ฉลาด โง่ อันอาจเป็นเหตุให้ไปเรียนตามสมมติใหม่ได้ง่ายหรือยากเป็นต้น ย่อมติดเป็นทางบารมีหรืออาสะวะไปกว่าจะถึงที่สุด ฯ ส่วนที่ดี ที่ชอบ ที่ถูก ตามคลองธรรม ที่เป็นไปทางปัญญาชอบ อันสัตวได้ทำให้เกิดขึ้น อบรม ทำให้มาก เป็นทางบารมี และท่านแสดงว่าติดไป, แต่ส่วนที่ชั่วที่ผิด เป็นอาสวะแลท่านแสดงว่าอาจติดไปดุจกัน, พึ่งตรวจดูคน ตลอดถึงดิรัจฉานที่เกิดมา บางคนมีพื้นเพดี บางคนมีพื้นเพชั่ว บางคนฉลาด บางคนโง่ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงแสดง พระโพธิสัตวสร้างบารมีต่าง ๆ ในชาติต่าง ๆ เป็นอันมากจนบริบูรณ์ จึงบัลลุถึงสัมโพธิอันสูงสุดดังนี้ เป็นตัวอย่าง ฯ แต่ส่วนใดที่เป็นของโลกนี้ จำต้องละไว้ในโลกนี้หมด ฯ เมื่อเพ่งตรวจดูให้ถ่องแท้ ก็แลเห็นได้ว่า ทุก ๆ คนที่เกิดมา ชื่อว่าย่อมตั้งหน้ามุ่งไปหาชุดโซมแลความตายเหมือนกันหมด ถึงทรัพย์สินต่าง ๆ ที่ต่างคนต่างมุ่งแสวงหาแลหวงแหนไว้ก็ได้ชั่วคราวเท่านั้น ในที่สุดต่างก็พากันละทรัพย์สินนั้น ๆ ทั้งหมด ตลอดถึงร่างกายไปตาม ๆ กัน ต้องทิ้งทรัพย์นั้น ๆ ไว้ให้แก่คนในภายหลังต่อ ๆ กันไป ไม่มีใครเอาอะไรไปได้แม้สักน้อย นอกจากภพดี

ภพชั่ว ที่ตนได้ทำให้เป็นขึ้น ใครจะรู้เท่าหรือไม่ก็ตาม ก็คงเป็นเช่นนี้อยู่ตามธรรมดา ดูน่าสังเวช, พระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนพุทธบริษัทให้พิจารณา เพื่อให้รู้ตามเป็นจริว่า "เรามีความแก่...เจ็บ...ตาย เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นไปได้ แลจักต้องพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่ชอบใจทั้งหมดไปเหมือนกันหมด"ฯ แต่ถึงเช่นนั้นก็ยังต่างกัน ด้วยบางคนทำดี บางคนทำชั่ว อันจะให้ผลเป็นภพต่อไป คนฉลาดหรือในคราวที่ฉลาดย่อมทำดีทำถูก (บุญ), คนโง่หรือในคราวที่โง่ย่อมทำชั่ว ทำผิด (บาป) ฯ ความทำดีทำถูกย่อมปรุงแต่งให้เป็นผู้มีภพชั่ว ไม่ใช่แต่ในชาติหน้าถึงชาตินี้เองก็ปรุงแต่งให้เป็นอยู่แล้ว พึงเห็นในคน ๆ เดียวกันถ้าในคราวที่มีเมตตา ย่อมมีจิตต์แช่มชื่นผ่องใส สีหน้าแลผิวพรรณก็ผ่องใสงดงาม เสียงที่แสดงออก ก็อ่อนหวานไพเราะเป็นที่นิยมรักใคร่นับถือของคนอื่น ถ้าในคราวที่มีความโกรธจัด ย่อมมีสีหน้าวิปริต ดวงตาขุ่นมัว เสียงที่แสดงออกก็ก้าวร้าว หยาบคาย เผ็ดร้อน เป็นที่เกลียดกลัวไม่ชอบใจของคนอื่น ในปัจจุบันนี้ยังเห็นได้แล้ว ในชาติหน้าต่อไป ก็ควรสันนิฏฐานเห็นเช่นเดียวกัน เพราะฉนั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนให้พิจารณาอีกว่า "เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน... จักทำกรรมอันใดไว้ ดีหรือชั่วก็ตามจักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น" ฯ ผู้ต้องการเป็นคนสรวยงามแลสุคติ พึงตั้งใจทำดี อย่าให้มีความโกรธแค้นเป็นต้น ฯ ถึงพระบรมศาสดาได้ทรง

สั่งสอนไว้เช่นนั้น ผู้ไม่รู้ตามเป็นจริง ยังกลับอาศัยร่างกายบ้าง ทรัพย์บ้าง ทำชั่ว เป็นไปเพื่อเบียดเบียฬตนเองบ้าง ผู้อื่นบ้าง เพื่อให้ได้ส่วนที่ตนหวัง ตนต้องการ อันตนเองก็จักต้องพราก ไปในไม่สู้ช้านัก ด้วยอำนาจ โลภะ โทสะ โมหะ ชื่อว่าอาศัย สังขารก่อกิเลสอาสะวะให้มากขึ้นโดยลำดับ ฯ ส่วนผู้รู้ตามเป็น จริง ย่อมอาศัยร่างกายบ้าง ทรัพย์บ้าง ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ ตนบ้าง แก่ผู้อื่นบ้าง ด้วยอำนาจ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ชื่อว่า อาศัยสังขารก่อบารมีธรรมให้มากมูลขึ้นโดยลำดับ ควรนับว่า เป็นผู้ฉลาด รีบใช้เครื่องมือที่ยืมเขามา แลจะต้องส่งคืนในไม่สู้ ช้านัก ให้เป็นประโยชน์โดยตรง คือ ความดี ความตรง ความ ฉลาด ความถูกต้องตามคลองธรรม ไม่หลงเก็บไว้เปล่า ๆ หรือนำไปใช้ในทางที่ผิด ที่ให้เกิดโทษ เสื่อมจากประโยชน์โดย ตรงที่ควรได้ควรถึง ฯ

ในชั้นที่ ๓ ความรู้ที่ปลอดโปร่งไม่ติดข้องในสังขาร ยากที่จะแสดง เพราะเกินวิสัยที่สามันยชนจะรู้ถึงแลแสดงให้ ถูกต้องได้ ต้องอาศัยข้อความในพระพุทธศาสนา ที่พระบรม ศาสดาทรงแสดงไว้ในพระสูตรต่าง ๆ ดังที่ได้ยกขึ้นอ้างในตอน ที่กล่าวถึงต้นแห่งปัญจขันธ์ เป็นหลักวิจารหาความจริง ความ ถูก แต่จะจริงจะถูกแท้หรือไม่ ก็แล้วแต่ผู้อ่านจะคิดเห็น: ใน อนัตตะลักขณะสูตรแสดงว่า “ปัญจขันธ์เป็นอนัตตา .... ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่ควรเห็นว่า

ปัญจขันธ์เป็นของเรา เราเป็นปัญจขันธ์ ปัญจขันธ์เป็นจริง ๆ จัง ๆ (อัตตา) ของเรา (และแสดงอานิสงส์ว่า) ผู้ฟังแล้ว เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ท่านที่เป็นอริยสาวกย่อมเบื่อหน่ายในปัญจขันธ์ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมปล่อยวาง เพราะปล่อยวาง ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ก็เกิดญาณ (รู้) ว่าหลุดพ้นแล้ว....", ฯ ในอาทิตตะปริยายสูตร ก็เช่นเดียวกัน ฯ ในวิมุตตายะตะนะสูตรแสดง (ถือเอาความโดยย่อ) ว่า "อายะตะนะคือความหลุดพ้น (หรืออายะตะนะที่เป็นที่หลุดพ้น) ๕ ประการ ที่เมื่อภิกษุไม่ประมาทแล้ว มีเพียรเผากิเลส มีตนส่งไป จิตต์ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้นได้, หรืออาสะวะทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นสุดย่อมถึงความสิ้นสุดได้, หรือความสิ้นจากโยคะ (กิเลสที่ผูกสัตวไว้) อันไม่มีอื่นยิ่งกว่า ที่ยังไม่บัลลุย่อมบัลลุได้, คือ ๑ ภิกษุเป็นผู้รู้แจ้งอรรถ เป็นผู้รู้แจ้งธรรม ในธรรมที่พระศาสดา หรือสพรหมจารีที่เป็นที่คาระวะแสดงแก่ตน (ฟัง)..., ๒ ภิกษุเป็นผู้รู้แจ้งอรรถ เป็นผู้รู้แจ้งธรรม ในธรรมที่ตนได้แสดงแก่ผู้อื่นตามที่ได้ฟังมาแล้ว ตามที่ได้เรียนมาแล้ว (แสดง)....., ๓ ภิกษุเป็นผู้รู้แจ้งอรรถ เป็นผู้รู้แจ้งธรรมในธรรมที่ตนท่อง (สาธยาย) ตามที่ได้ฟังมาแล้ว ตามที่ได้เรียนมาแล้ว (ท่อง) ...., ๔ ภิกษุเป็นผู้รู้แจ้งอรรถ เป็นผู้รู้แจ้งธรรม ในธรรมที่ตนได้ตรึกตามตรองตามด้วยจิตต์ เพ่งพินิศด้วยใจ ตามที่ได้ฟังแล้ว ตามที่ได้เรียนมาแล้ว (ตรึก ตรอง เพ่ง)..., ๕ ภิกษุเป็นผู้รู้แจ้งอรรถ

เป็นผู้รู้แจ้งธรรม ในธรรมคือสมาธินิมิตร อันตนถือเอาดีแล้ว ทำในใจดีแล้ว จำทรงไว้ดีแล้ว ขบดีแล้วด้วยปัญญา, (เมื่อภิกษุได้ทำเช่นนั้นอย่าง ๑ ๆ) ปราโมท ปีติความอิ่มใจย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติ กายก็สงบ ผู้มีกายสงบย่อมเสวยสุข (สุขเวทนา) เมื่อมีสุข จิตต์ย่อมตั้งมั่น นี้ วิมุตตายะตะนะ (อายะตะนะคือความหลุดพ้นหรืออายะตะนะที่เป็นที่หลุดพ้น แต่น่าจะว่าอายะตะนะเป็นเครื่องหลุดพ้นกระมัง) นี้แสดงว่า เมื่อภิกษุรู้แจ้งธรรม จิตต์ที่ยังไม่วิมุต (หลุดพ้น) อาจวิมุตได้ ฯ ในวินัยมหาวิภังค์แสดงว่า "......เมื่อเรา (พระบรมศาสดา) รู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตต์ได้วิมุต (หลุดพ้น) แล้ว แม้จากกามาสะวะ ...... แม้จากภวาสะวะ.... แม้จากอวิชชาสะวะ ฯ นี้ก็แสดงความเช่นเดียวกัน ฯ ควรเห็นว่า ความรู้แจ้งที่เป็นตัวปัญญานั้นเป็นเหตุ จิตฺตวิมุตฺติเป็นผล จิตฺตวิมุตฺติเพราะปัญญา ฯ เมื่อจิตต์เป็นผู้หลุดพ้น เพราะปัญญาซึ่งน่าจะเป็นตัวหรือเป็นต้นแห่งวิชชา ปัญญาหรือวิชชาก็ต้องอยู่ที่จิตต์ เป็นความรู้ของจิตต์เหมือนดังแสงสว่างเกิดที่ไหน ก็กำจัดมืดที่นั่น เพราะฉนั้นคำว่า "เจโตวิมุตฺติ" จึงน่าจะแปลว่าความหลุดพ้นของจิตต์ไม่ใช่ด้วยจิตต์, "ปัญญา วิมุตฺติ" จึงน่าจะแปลว่าความหลุดพ้นด้วยปัญญา, แสดงผลก่อนแล้วจึงแสดงเหตุ ฯ

ควรสันนิฏฐานเห็นตามกระแสพุทธภาษิตว่า ตามธรรมดาปัญจขันธ์ตลอดถึงอายะตะนะ เป็นของเกิดแล้วดับ ๆ อยู่เสมอ

(อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เกิดแล้วดับ) นึกดูก็ได้ ตั้งแต่จำความได้มาจนบัดนี้ รูปเก่าดับไป รูปใหม่เกิดขึ้นแทน เปลี่ยนแปลงมาเท่าไรแล้ว นามทั้ง ๔ ก็เช่นเดียวกัน แลต่อไปอีกก็คงเป็นเช่นนี้ ใครจะรู้เท่าหรือไม่ก็ตาม ก็คงเป็นเช่นนี้อยู่เสมอ ฯ ความรู้ผิดไม่ใช่รู้ตามเป็นจริง เป็นเหตุให้ยึดถือ จึงติดอยู่ไม่หลุดพ้นไปได้ ฯ ปัญจขันธ์พระบรมศาสดาทรงแสดงว่าเป็นทุกข์ เพราะชาติ ชะรา มะระณะแลทุกข์เบียดเบียฬอยู่เสมอ (ตามนัยแห่งธัมจักกัปปะวัตตนะสูตร) แลมีความแปรเปลี่ยนไป (อนิจฺจํ) ทนอยู่คงที่ไม่ได้ แลต้องลำบากยากแค้น (ทุกฺขํ) บังคับให้เป็นไปผิดธรรมไม่ได้ (อนตฺตา) ประจำอยู่เสมอ (ตามนัยแห่งอนัตตะลักขณะสูตร) จึงชื่อว่าเป็นทุกข์อยู่ตามธรรมดา ผู้ไม่รู้ตามเป็นจริงยึดถือเอาเป็นตน ก็ชื่อว่ายึดทุกข์มาเป็นตน เมื่อยึดทุกข์มาเป็นตน ไฉนจักพ้นทุกข์ได้เล่า เหมือนดังเชื้อที่ไฟเผา ตามธรรมดาก็ต้องร้อน คนไม่รู้ไปยึดเข้า ก็ต้องร้อนเอง จะโทษใคร ฯ อนึ่งการที่ถือปัญจขันธ์เป็นตนก็เท่ากับถือการยืน เดิร นอน นั่ง พูด คิด ซึ่งเป็นอาการของคนว่าเป็นคน (จะถูกหรือ) การยืน เดิน นอน นั่ง พูด คิด เหล่านี้ จะเที่ยงแลจะเป็นคนหรือตนได้หรือ แลถ้าไม่มีคน การยืน เดิร นอน นั่ง พูด คิด ซึ่งเป็นอาการ ก็มีไม่ได้ ข้อนี้ฉันใด ธาตุทั้ง ๔ กับจิตต์ อาศัยกันเป็นไป จึงแสดงอาการออกมาเป็นปัญจขันธ์ จะเที่ยงแลเป็นตนได้หรือ แลถ้าไม่มีธาตุทั้ง ๔ กับจิตต์ รูป (ที่

เปนอุปาทินนะกะ) เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเป็นอาการ ก็มีไม่ได้ ฉันนั้น ฯ สุขสำราญอันใด อันเกี่ยวเนื่องกับปัญจขันธ์ที่สัตวต้องประสงค์นักนั้น ก็เป็นด้วยแก้ทุกข์ให้หลุดไปได้คราว ๑ ๆ เท่านั้น ไม่ใช่สุขจริง ถ้าไม่ทุกข์หรือไม่ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นก่อน แล้วจึงแก้ ก็ไม่รู้สึกว่าเป็นสุข เช่นคนหิวเข้า ชื่อว่า เป็นทุกข์ เมื่อได้กินเข้าแก้หิวจึงรู้สึกว่าเป็นสุข ถ้าไม่หิวยังอิ่มอยู่ขืนกินเข้าไป อาจรู้สึกเป็นทุกข์เสียอิก, เมื่อได้ประสพร้อน ชื่อว่าเป็นทุกข์ อาบน้ำหรือเอาพัด ๆ ได้ประสพเย็นจึงรู้สึกเป็นสุข แต่ถ้าไม่ร้อนหรือหนาวอยู่ อาบน้ำหรือพัดเข้า กลับได้ทุกข์เสียอิก, อยากได้ทรัพย์ชื่อว่าเป็นทุกข์ เมื่อได้ทรัพย์มา จึงรู้สึกเป็นสุข ถ้าไม่อยากได้ถึงได้มาก็ไม่เกิดสุข อยากได้ต่าง ๆ เป็นทุกข์ แก้อยากได้ต่าง ๆ ให้หลุดไปได้ เป็นสุข, ทุกข์หรือสุขก็เป็นเวทนาขันธ์ อันเป็นความรู้สึกของจิตต์กับรูปที่อาศัยกัน เป็นไปชั่วคราวเท่านั้นแล้วก็ดับไป ยังคงเหลืออยู่แต่ความรู้ที่จำเก็บไว้เหมือนดังฝันเห็น เมื่อตื่นขึ้นอารมณ์นั้น ๆ ที่ฝันเห็นก็ดับหมด ยังคงเหลือแต่ความรู้ที่จำเก็บไว้เท่านั้น ฯ ปัญญาที่รู้ตามเป็นจริงโดยกระแสพระพุทธ-ภาษิตนั้น ๆ เป็นเหตุให้จิตต์หลุดพ้นจากความยึดถือปัญจขันธ์เป็นตน เมื่อไม่ยึดถือปัญจขันธ์เป็นตน อิฏฐารมณ์อันใดมาประสพ ก็ไม่ยินดี อนิฏฐารมณ์อันใดมาประสพ ก็ไม่ยินร้าย เพราะไม่เห็นว่ามีตน จึงไม่เห็นว่าตนได้ ตนเสีย ตลอดถึงตน

ไม่ได้เกิด ไม่ได้แก่ ไม่ได้เจ็บ ไม่ได้ตาย เพราะนั่นเป็นเรื่องของโลกของขันธ์ต่างหาก ดังพระพุทธภาษิต ที่แสดงแก่โมฆราชมานพว่า

"สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช สโต สทา
อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ เอวํ มจฺจุตโร สิยา,

โมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติ ถอนความตามเห็นว่าตนเสีย พึงพินิศเห็นโลกโดยความเป็นของสูญทุกเมื่อ ก็จะพึงเป็นผู้ข้ามพ้นความตายเสียได้ ฯ

เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ

มัจจุราช ย่อมไม่เห็นผู้เห็นโลกอยู่อย่างนี้" ฯ

ในมหาวัจฉะโคตรสูตร ตอน ๑ ว่า "วัจฉะโคตร-ปริพพาชกได้ทูลถามพระบรมศาสดาว่า....ภิกษุผู้มีจิตต์หลุดพ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมเกิดที่ไหน, พระบรมศาสดาตรัสตอบว่า คำที่พูดว่า 'เกิด' 'ไม่เกิด' 'เกิดบ้าง ไม่เกิดบ้าง' 'เกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่' เหล่านี้ ไม่สมควร" ฯ นี้แสดงว่า ไม่ควรพูดถึงท่านผู้รู้ตามเป็นจริงถึงที่สุดว่า 'เกิด' ทีเดียว เพราะเรื่องเกิดเรื่องตายเป็นเรื่องของขันธ์ เมื่อท่านไม่ยึดถือขันธ์เป็นตนแล้วเรื่องเกิดเรื่องตายก็เป็นอันหมด ฯ อนึ่งในมหาวัจฉะโคตรสูตรนั้นเอง พระบรมศาสดาตรัสต่อไปว่า "เมื่อบัญญัติว่าตถาคตพึงบัญญัติด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใด รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอันนั้น อันพระตถาคตละขาด

แล้ว...พระตถาคตพ้นจากความนับว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นสภาพอันลึก อันประมาณมิได้ อันหยั่งถึงได้ยาก...เหมือนมหาสมุทร ไม่ควรว่า 'เกิด' 'ไม่เกิด' 'เกิดบ้างไม่เกิดบ้าง' 'เกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่', เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดังนี้แล้ว วัจฉะโคตรปริพพาชกได้ทูล (สรรเสริญธรรมเทศนาเปรียบความ) ว่า "เหมือนต้นรังใหญ่ มีกิ่ง ใบ เปลือก เสก็ด แลกระพี้ หลุดร่วงแลกระเทาะหมดแล้ว เพราะความเป็นไม่ยั่งยืน ยังคงเหลือแต่แก่นอันบริสุธ ฉันใด ศาสนะธรรมของพระโคดม ก็มีกิ่ง ใบ เปลือก เสก็ด แลกระพี้ ไปปราศแล ยังเหลืออยู่แต่แก่นอันบริสุธ ฉันนั้น" ฯ

ปัญญาอันเกิดขึ้นทำหน้าที่ตัดความรู้ไม่จริงให้ขาดไป เหมือนมีดที่ตัดไม้ให้ขาดแล้วก็แล้วไป จึงกล่าวว่าดับ เพราะหมดกิจ แต่ความหลุดพ้นจากความยึดถือขันธ์ที่ไม่ใช่เป็นของจริง ที่ปรากฏแจ่มแจ้งเป็นชัดขึ้นเป็นพื้นเพ ไม่ดับไปเหมือนความขาดของไม้ที่ถูกมีดตัดแล้ว ก็ปรากฏขาดอยู่เสมอไม่ดับ คือ ไม่กลับติดกันเข้าอีก ฉนั้น ฯ นี้กล่าวโดยธัมมาธิฏฐาน ฯ เมื่อกล่าวโดยปุคคะลาธิฏฐาน หมายเอาความรู้เป็นบุคคล (ให้ลงรูปกันกับรู้ข้อง รู้ติดซึ่งเป็นสัตว) ท่านผู้รู้เช่นนั้นก็เป็น พุทฺโธ ผู้รู้ผู้ตื่น (ไม่หลง) ถ้าท่านผู้รู้นั้น รู้เอง ไม่มีครู ก็เป็น สมฺพุทฺโธ ผู้รู้เอง, ถ้าท่านผู้รู้นั้น ต้องอาศัยฟังแต่ท่านผู้รู้ก่อน คือต้องมีครูจึงรู้ได้ ก็เป็น สาวกพุทฺโธ ผู้รู้ที่เป็นสาวก หรือ อนุพุทฺโธ

ผู้รู้ตาม, ถ้าท่านผู้รู้นั้นถึงรู้เอง แต่ไม่ได้สอนให้ผู้อื่นรู้ตามได้ ก็เป็น ปจฺเจกพุทฺโธ ผู้รู้จำเพาะตัว, ตามศัพท์ว่า พุทฺธิ หรือ โพธิ ซึ่งแปลว่า ปัญญาเครื่องรู้ เครื่องตื่น หรือความรู้ความตื่น

ความรู้นั้น (ในส่วนนี้) ก็ต่าง ๆ กัน ชั้นต้น รู้จำ รู้ตั้งชื่อ แลรู้ตามเรื่อง เป็นส่วนปริยัตติ, รู้ทันกิเลสที่เกิดขึ้นแลสงบเสียได้ไม่ให้ฟุ้งสร้านไป เป็นส่วนปฏิปัตติ, รู้ทั่ว รู้ถึง รู้รอบ จนกำจัดกิเลสเสียได้ขาดไม่เกิดขึ้นอีกได้ตามชั้นของความรู้ เป็นส่วนปฏิเวธ ฯ ไม่รู้เลย อาจให้รู้ปริยัติได้ ด้วยตั้งใจเรียน, รู้เพียงปริยัติ อาจให้รู้ถึงปฏิบัติได้ ด้วยมีสติตั้งใจปฏิบัทตามปริยัติ, รู้เพียงปฏิบัติอาจให้รู้ถึงปฏิเวธได้ ด้วยตั้งใจปฏิบัทอบรม ทำให้มาก ให้บ่อย ๆ เข้า ให้มีกำลังยิ่งขึ้น ๆ ด้วยประการฉนี้ ฯ

พุทธศาสนคติ

พระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

คนและกำเนิดของคน

คนเกิดมาในโลกท่านแสดงว่า ประกอบด้วยธาตุ ๖ ดังพระพุทธภาษิตในธาตุวิภังคสูตร[๑]ว่า **ฉ ธาตุโร...อยํ ปุริโส** บุรุษคือคนนี้มีธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาสธาตุ ธาตุอากาศ วิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ดังนี้. ในธาตุเหล่านี้ ธาตุ ๕ ข้างต้น คือ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ เป็นธาตุไม่มีความรู้ในตัว ส่วนวิญญาณธาตุ เป็นธาตุรู้, ธาตุทั้งสองส่วนนี้ ประกอบกันเข้าเป็น **ปุริส** หรือ บุรุษ คือคน.

กำเนิดของคน หรือของความประกอบกันของธาตุทั้ง ๒ ส่วนดังกล่าว มีแสดงไว้ในมหาตัณหาสังขยสูตร[๒]แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ ครรภ์จึงก้าวลง

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๔๓๔

[๒] ติณฺณํ โข ปน ภิกฺขเว สนฺนิปาตา คพฺภสฺสาวกฺกนฺติ โหติ มาตาปิตโร จ สนฺนิปติตา โหนฺติ มาตา จ อุตุนี โหติ คนฺธพฺโพ จ ปจฺจุปฏฺฐิโต โหติ ฯเปฯ (ม. มู. ๑๒/๔๘๗).

(หมายถึงสัตว์มาถือกำเนิด) คือมารดาบิดาสันนิบาต คือสมรสกัน ๑ มารดามีระดู ๑ คนธรรพ (ท่านอธิบายว่าสัตว์ผู้เข้าถึงในครรภ์ คือสัตว์ผู้จะเกิด) ปรากฏขึ้น ๑ เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ ครรภ์จึงก้าวลง คือสัตว์ผู้เกิดในครรภ์มาถือกำเนิด ที่พูดกันว่าตั้งครรภ์, มารดาบริหารครรภ์ ๙ หรือ ๑๐ เดือน ก็คลอดเด็ก และโดยปกติ เลี้ยงด้วยโลหิต (น้ำนม) ของตน, คนเกิดมาด้วยประการฉะนี้.

คนผู้เกิดมาดังกล่าว จึงมีรูปกายอันประกอบขึ้นด้วยธาตุไม่มีความรู้ในตัวส่วน ๑ จิตดังที่เรียกว่าวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้) ส่วน ๑ อาศัยกัน, มีคำแสดงลักษณะของจิตว่า **คูหาสยํ** มีคูหาคือรูปกาย เป็นที่อาศัย, เมื่อทั้ง ๒ ส่วนประกอบกันอยู่ คนก็มีชีวะ หรือชีวิต, เมื่อทั้ง ๒ ส่วนพรากกัน คนก็สิ้นชีวะ หรือชีวิต.

อนึ่ง ในติกนิบาต อังคุตตรนิกาย[๑] มีกล่าวขยายความออกไปอีก แปลว่า อาศัยธาตุ ๖ ครรภ์จึงก้าวลง (ตั้งครรภ์) เมื่อครรภ์ก้าวลง ก็เกิดนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เกิดอายตนะ ๖, เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย เกิดผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เกิดเวทนา, เราบัญญัติว่านี้ทุกข์ นี้เหตุเกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ แก่ผู้เสวยเวทนา.

---

[๑] องฺ. ติก. ๒๐/๒๒๗.

พระบาลีทั้งหมดที่ยกมานี้ แสดงกำเนิดคน รวมความว่า อาศัยความประชุมแห่งองค์ ๓ กับทั้งธาตุ ๖ คนจึงถือกำเนิดเกิดมาได้ จนถึงมีนามรูป มีอายตนะ ผัสสะ เวทนา ดังคนโดยปกติทั่วไป และพระพุทธเจ้าย่อมทรงแสดงธรรม แก่คนผู้มีลักษณะสมบูรณ์ดังกล่าวนั้น.

ทางรู้ของธาตุรู้

จิตแม้จะเป็นธาตุรู้ ก็ไม่อาจรู้อะไรได้โดยลำพังจิตเอง ต้องอาศัยรู้ทางรูปกายที่เรียกว่าผัสสายตนะ แปลว่า ที่เกิดผัสสะ มี ๖ คือ จักษุ ตา, โสตะ หู, ฆานะ จมูก, ชิวหา ลิ้น, กายะ กาย, มนะ ใจ (มนะ เดิมเข้าใจว่าอยู่ที่หทัยคือรูปหัวใจ บัดนี้ บางท่านเห็นว่าอยู่ที่มันสมอง); คือ อาศัยจักษุ รู้รูป, อาศัยโสตะ รู้เสียง, อาศัยฆานะ รู้กลิ่น, อาศัยชิวหา รู้รส, อาศัยกายะ รู้โผฏฐัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง, อาศัยมนะ รู้ธรรม คือเรื่องต่าง ๆ มีเรื่องรูปเป็นต้น ที่ประสบมาแล้ว, รวมเป็น ๖ ดังพระบาลีว่า **ฉ ผสฺสายตโน** มีผัสสายตนะ ที่เกิดผัสสะ ๖, หรือเรียกว่า อายตนะภายใน ๖.

เรื่องที่รู้ทางผัสสายตนะ (ที่เกิดผัสสะ) ดังกล่าวข้างต้น คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรม เรียกว่า มโน-ปวิจาร แปลว่า ที่เที่ยวไปของใจ, หรือเรียกว่าอายตนะภายนอก ๖ เป็นที่ตั้งของโสมนัส (ความยินดี) ก็มี เป็นที่ตั้งของโทมนัส

(ความยินร้าย) ก็มี เป็นที่ตั้งของอุเบกขา (ความมัธยัสถ์เป็นกลาง) ก็มี จึงรวมเป็น ๑๘ ดังพระบาลีว่า **อฏฺฐารสมโนปวิจาโร** มีมโนปวิจาร ที่เที่ยวไปของใจ ๑๘.

วิถีแห่งความรู้และความยึดถือ

วิถีแห่งความรู้ของธาตุรู้ ตามทางเหล่านี้ ท่านแสดงไว้โดยลำดับคือ :-

๑. **วิญญาณ** *ความรู้สึกทีแรก* มีอธิบายในอรรถกถาอภิธรรมว่า

เมื่อรูปกระทบจักษุ ก็ล่วงเข้าไปถึงมนะ จึงเกิดจักขุ-วิญญาณ (ความรู้สึกเห็นรูปทางจักษุ).

เมื่อเสียงกระทบโสตะ ก็ล่วงเข้าไปถึงมนะ จึงเกิดโสต-วิญญาณ (ความรู้สึกได้ยินเสียงทางโสตะ).

เมื่อกลิ่นกระทบฆานะ ก็ล่วงเข้าไปถึงมนะ จึงเกิดฆาน-วิญญาณ (ความรู้สึกได้สูดกลิ่นทางฆานะ).

เมื่อรสกระทบชิวหา ก็ล่วงเข้าไปถึงมนะ จึงเกิดชิวหา-วิญญาณ (ความรู้สึกได้ลิ้มรสทางชิวหา).

เมื่อโผฏฐัพพะกระทบกาย ก็ล่วงเข้าไปถึงมนะ จึงเกิดกายวิญญาณ (ความรู้สึกถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย).

ความกระทบทั้ง ๕ ทางดังกล่าว ต้องเป็นความกระทบคู่ คือประสาทแต่ละประสาท กับมนะ จึงเกิดวิญญาณขึ้นตาม

ประเภท, ท่านแสดงว่า เกิดขึ้นรวดเร็วเหมือนอย่างนกบินมาจับที่กิ่งต้นไม้ เงาของนกก็ทอดลงไปถึงแผ่นดินในขณะนั้น รูปเป็นต้นก็ฉันนั้น เมื่อกระทบจักษุเป็นต้น ก็ล่วงไปถึงมนะในทันใด จึงเกิดวิญญาณขึ้นตามประเภท.

ส่วนธรรม คือเรื่องของรูปเป็นต้น จนถึงเรื่องของธรรมนั้นเอง ที่เคยเห็นมาแล้วเป็นต้น มากระทบมนะได้โดยตรง เกิดมโนวิญญาณ (ความรู้สึกเรื่องทางมนะ).

ส่วนในพระสูตรแสดงโดยหลักว่า อาศัยจักษุและอาศัยรูป เกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น. ต่อจากนี้เกิดความรู้แรงขึ้นโดยลำดับ คือ:-

๒. สัมผัสสะ หรือ **ผัสสะ**[๑] *ความประจวบแห่งองค์ ๓*

---

๑ ความรู้ขั้นผัสสะนี้แฝงอยู่และเข้าใจยาก เพราะมีปัญหาว่า เมื่ออายตนะภายใน และอายตนะภายนอกกระทบกัน เป็นวิญญาณขึ้นแล้ว ทำไมจึงต้องมารวมกันเป็นผัสสะเข้าอีก จึงเกิดเป็นเวทนา ? ปัญหานี้เคยตอบกันว่า เพียงวิญญาณยังอ่อน ต้องผสมกันเป็นผัสสะก่อน จึงมีกำลังแรงให้เกิดเวทนา. ได้มีผู้เทียบกับหลัก The 3-F (๓ เอฟ) ซึ่งเป็นคำเรียก H-bomb ดังนี้: หลักระเบิดของวัตถุระเบิดชนิดนั้น ทีแรก มีอาการที่เรียกว่า fission คือระเบิดภายใน เทียบกับวิญญาณ, แล้วมีอาการ fusion คือผสมตัว เทียบกับผัสสะ, แล้วจึงมีอาการ fission คือระเบิดวินาศ เทียบกับเวทนา, ผลระเบิด ๓ ขั้นนี้ เร็วมาก, วินาทีหนึ่งแบ่งเป็นล้านส่วน กินเวลาเพียงส่วนทั้งหลายของล้านส่วนนั้น. หลักปรากฏการณ์ของธาตุรู้และของธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัว เทียบกันได้ดังนี้.

คือ อายตนะภายใน ๑ อายตนะภายนอก ๑ วิญญาณ ๑, คำว่าผัสสายตนะ ที่เกิดผัสสะ เรียกด้วยยกผัสสะนี้เป็นที่ตั้ง.

๓. **เวทนา** *ความรู้เสวยสุข ทุกข์ หรือกลาง ๆ มิใช่ทุกข์มิใช่สุขตามสัมผัส.*

๔. **สัญญา** *ความรู้จำหมายตามเวทนา.*

๕. **สังขาร** *ความปรุงคิด* หรือ **อภิสัญเจตนา** *ความคิดปรุง* รวมทั้งวิตกวิจาร ความตรึก ความตรอง เป็นต้น ตามสัญญา.

ทั้ง ๕ นี้ ยกสัมผัสซึ่งเป็นอาการผสมออกเสีย ก็เป็น ๔ คือ วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร เรียกรวมว่า **นาม** หรือ **นามกาย** คืออาการที่จิตน้อมไปรู้ รวม **รูปกาย** เข้าด้วยก็เป็น ๕, เรียงวิญญาณไว้ท้าย ดังนี้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เรียกว่า **ปัญจขันธ์** แปลว่า กองทั้ง ๕, ปัญจขันธ์นี้เป็นที่ยึดถือด้วยอุปาทาน (ความยึดถือ) ของคนว่า **เอตํ มม** *นี่ของเรา,* **เอโสหมสฺมิ** *เราเป็นนี่,* **เอโส เม อตฺตา** *นี่เป็นตัวตนของเรา,* จึงเรียกว่า อุปาทานขันธ์ แปลว่าขันธ์เป็นที่ยึดถือแล.

ขั้นของความรู้อาศัยรูปกาย

อุปาทานขันธ์ (ขันธ์เป็นที่ยึดถือ) ทั้ง ๕ ดังกล่าวนั้น รูปขันธ์เป็นคูหาที่อาศัยของธาตุรู้หรือจิต นามขันธ์เป็นอาการที่น้อมไปรู้ของธาตุรู้ และธาตุรู้นี้ เมื่อยังไม่มีอาการน้อมไปรู้

ท่านเรียกว่าตกภวังค์[๑] เมื่อรูปเป็นต้น มากระทบจักษุเป็นต้น ก็ออกจากภวังค์ น้อมไปรู้เรื่องที่มากระทบนั้น ๆ แล้วก็กลับตกภวังค์เป็นคราว ๆ เป็นดังนี้โดยปกติธรรมดาตั้งแต่เกิดจนตาย.

อาการที่น้อมไปรู้ ที่เรียกว่านามของธาตุรู้ ต้องอาศัยรูปกายหรือรูปขันธ์ ฉะนั้น เมื่อรูปกายอ่อน ความรู้ก็อ่อน เมื่อรูปกายเจริญ ความรู้ก็เจริญขึ้นโดยลำดับ เปรียบเหมือนแสงไฟตะเกียง เมื่อจุดทีแรกแสงไฟก็อ่อน เมื่อจุดติดทั่ว แสงไฟก็แรงขึ้น, หรือเมื่อหรี่ไส้ แสงไฟก็อ่อน เมื่อไขไส้ขึ้น แสงก็แรงขึ้น. เมื่อกล่าวโดยสามัญ อาจแบ่งขั้นของความรู้ตามชั้นความเติบเจริญของรูปกายได้ดังนี้ :-

๑. **ขั้นความรู้อ่อนที่สุด** สมมติเรียกว่า **พาลกพุทธิ** (ความรู้เด็กอ่อน) ได้แก่ความรู้อย่างเด็กอ่อน, อาการของเด็กอ่อนแสดงให้ทราบว่ามีความรู้จักสุขทุกข์ของร่างกาย เช่น

---

[๑] ภวังคะ แปลว่า องค์แห่งภพ ท่านอธิบายว่าได้แก่ปกติจิต เห็นแปลกันในภาษายุโรปว่า subconsciousness (จิตใต้สำนึก) หรือ passive state of mind (ภาวะปกติแห่งจิต), คำนี้เป็นภาษาใช้ในอภิธรรม, ส่วนในพระสูตร พบคำที่แสดงภาวะปกติแห่งจิตของผู้ปฏิบัติธรรมอย่างสูงว่า อุเบกขา ซึ่งมีลักษณะทั้งวางเฉย ทั้งรู้ นักธรรมบางท่านเห็นว่าภาวะปกติแห่งจิตของพระอรหันต์ คือวิชชาวิมุตติ ตามพระบาลีว่า วิชชาวิมุตติ-ผลานิสํโส โข...ตถาคโต วิหรติ (สํ. มหา. ๑๙/๑๐๕) แปลว่า ตถาคตอยู่มีวิชชาวิมุตติเป็นผลานิสงส์แล.

เมื่อได้บริโภค ได้หลับนอนและไม่ไข้เจ็บ เด็กก็แสดงอาการว่าสบาย เมื่อไข้เจ็บก็แสดงอาการว่าไม่สบาย, เมื่อหิวจะบริโภคก็ร้องจะบริโภค เมื่อปวดจะถ่ายก็ถ่าย, อาการเหล่านี้แสดงว่า มีความรู้ชั้นเวทนาโดยมาก เริ่มมีความรู้ชั้นสัญญาบ้าง, แต่ความรู้ชั้นสังขาร (ปรุงคิด) นั้น น่าจะมีตรง ๆ ตามเวทนา หรือตามต้องการของร่างกาย ยังไม่รู้จักปรุงคิดยิ่งขึ้นไป จึงไม่มีมายา ไม่มีการปกปิดซ่อนเร้น ไม่มีความคิดเทียบเคียงตบแต่งแก้ไข.

๒. **ขั้นความรู้อย่างเด็ก** สมมติเรียกว่า **ทารกพุทธิ** (ความรู้เด็ก), ในขั้นนี้ มีความรู้มากขึ้น แต่ก็เป็นความรู้อย่างเด็ก รู้จักเล่นของเล่น รู้จักสงสัยทดลอง รู้จักอยากรู้อยากเห็น รู้จักเทียบเคียงตบแต่งแก้ไขบ้าง แต่ก็ยังน้อย, จึงยังแสดงอาการตรง ๆ เช่นคิดอย่างไร ก็พูดอย่างนั้น, บางทีคำพูดของเด็กเช่นนี้ เป็นเครื่องเตือนผู้ใหญ่ก็มี เช่น มีเรื่องเล่าว่า บิดาพาเด็กผู้เป็นบุตรไปยิงนก นกถูกยิงตกลงมาแสดงอาการเจ็บปวดน่าสงสาร เด็กก็ถามขึ้นว่า มันทำอะไรให้พ่อ (จึงยิงมัน), ฝ่ายบิดาได้ฟังก็ได้คิด จึงเลิกยิงสัตว์แต่นั้นมา.

๓. **ขั้นความรู้อย่างหนุ่มสาว** สมมติเรียกว่า **ยุวพุทธิ** (ความรู้หนุ่มสาว), ในขั้นนี้ ความรู้เปลี่ยนไปจากความรู้อย่างเด็ก เป็นรู้จักรักสวยงาม รู้จักเทียบเคียง ตบแต่งแก้ไข รู้จักสร้างสรรค์ เป็นความรู้ที่แล่นเร็ว เห็นแต่ในด้านวัฒนะ (เจริญ) โดยมาก.

๔. **ขั้นความรู้อย่างผู้ใหญ่** สมมติเรียกว่า **วุฑฒิพุทธิ** (ความรู้ผู้ใหญ่), ในขั้นนี้ ความรู้เปลี่ยนไปเป็นหนักแน่นแน่นอนยิ่งขึ้น เพราะได้ผ่านเหตุและผลต่าง ๆ มามากขึ้น จึงรู้จักเทียบเคียงยับยั้ง มองเห็นทั้งด้านวัฒนะ (เจริญ) ทั้งด้านหายนะ (เสื่อม) มากขึ้น บางทีมองเห็นทางหายนะมากกว่าทางวัฒนะ.

ขั้นความรู้เหล่านี้มีแก่บุคคลทุกคน แต่อาจมาเร็วหรือช้ากว่ากัน, เช่น บางคนมีอายุเป็นเด็กหรือเป็นหนุ่ม แต่มีความคิดความรู้อย่างผู้ใหญ่, บางคนมีอายุเป็นผู้ใหญ่ แต่มีความคิดความรู้อย่างเด็ก หรืออย่างหนุ่มสาว, และอายมีน้อยหรือมากกว่ากัน ตามพื้นปัญญาเฉพาะตน และตามการศึกษาอบรม, เปรียบเหมือนแสงไฟ จะสว่างมากหรือน้อย ก็สุดแต่ชนิดของตะเกียง หรือสุดแต่ชนิดของหลอดไฟ. แต่เมื่อความรู้เลื่อนชั้นขึ้นไปก็พ้น (วิมุตติ) จากความรู้เดิม เลื่อนขึ้นไปโดยลำดับ, เมื่อความรู้เลื่อนขึ้นไปแล้ว จะทำเหมือนอย่างเก่าย่อมไม่ได้ และจะทำให้ยิ่งขึ้นไปก็ไม่ได้, เช่น เด็กในวัยเล่น ไม่ยอมนอนเบาะวันยังค่ำเหมือนเด็กแดง, หนุ่มสาวไม่ประพฤติและเล่นอย่างเด็ก ๆ, ผู้ใหญ่ก็ไม่ทำอย่างหนุ่มสาว, ลักษณะที่รู้และพ้นจากขั้นต่ำเลื่อนขึ้นไปสู่ขั้นสูงโดยลำดับนี้ เป็นลักษณะของวิชชา (ความรู้) และวิมุตติ (ความหลุดพ้น) โดยสามัญทั่วไป.

ต้นเดิมของความรู้

ต้นเดิมของความรู้ขั้นต่าง ๆ ดังกล่าว คือ ธาตุรู้ ธาตุรู้นี้แม้อาศัยร่างกาย แต่ก็มิใช่ร่างกาย (จึงมิใช่มันสมอง) แต่ก็อาศัยร่างกาย รวมทั้งมันสมองด้วยสำหรับรู้, เปรียบเหมือนไฟฟ้าอาศัยหลอดไฟ, แต่ก็มิใช่หลอดไฟ และเพราะเป็นธาตุรู้จึงดำเนินไปเพื่อรู้อยู่เสมอ ดังจะสังเกตได้ว่า คนอยากรู้อะไร ๆ ตั้งแต่พอรู้เดียงสา เมื่ออยากรู้ ก็ทำให้ใฝ่ศึกษา สำเหนียกเพื่อจะรู้. ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า **คนเกิดมาเพื่อศึกษาสำเหนียกให้รู้** เพราะคนมีธาตุรู้ที่ทำให้อยากรู้ ทำให้ใฝ่ศึกษาสำเหนียกเพื่อรู้นั้นเอง.

รู้ในชั้น

โดยปกติ ธาตุรู้ย่อมรู้ได้ตามชั้น เช่นรู้ตามชั้นดังกล่าวแล้ว, รู้เช่นนี้มีเท่าใด ก็เกี่ยวเกาะอยู่เท่านั้น เช่นเด็กรู้จักเล่นก็เกี่ยวอยู่ในการเล่น, แม้ความรู้ของผู้ใหญ่โดยปกติก็เป็นเช่นนี้, ต่างแต่รู้มากออกไป เกี่ยวเกาะมากออกไป, สิ่งที่เกี่ยวเกาะนั้นตั้งต้นแต่กายตนตลอดถึงกายผู้อื่นและสิ่งอื่น ๆ นอกกาย (ขันธ์ ๕ เป็นอุปาทานขันธ์ขึ้นก็ด้วยเหตุนี้) จึงมีทุกข์ร้อนมากขึ้นตามส่วน. นี้เป็นความรู้ของสามัญชนทั่วไป เป็นความรู้ในชั้น ไม่เป็นเหตุให้ล่วงชั้น เว้นไว้แต่จะรู้สูงขึ้นไป, และเพราะรู้อย่างนี้จึงมียินดียินร้ายมีเพลินมีติด, ดังที่ท่านแสดงไว้ในมหาตัณหาสังขยสูตร

ตอน ๑ มีใจความว่า เด็กโตขึ้นย่อมเล่นด้วยเครื่องเล่นของเด็กชนิดต่าง ๆ, โตขึ้นอีก ก็เปลี่ยนไปยินดีบำรุงบำเรอด้วยกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนารักใคร่พอใจ, เห็นรูปด้วยตา ได้ยินเสียงด้วยหู ได้ดมกลิ่นด้วยจมูก ได้ลิ้มรสด้วยลิ้น ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย ได้รู้เรื่องทั้งหลายด้วยใจแล้ว ย่อมยินดีในส่วนที่น่ารัก ย่อมยินร้ายในส่วนที่ไม่น่ารัก, ไม่ตั้งสติในกาย มีใจอ่อนไหว ย่อมไม่รู้ทั่วถึงวิมุตติซึ่งเป็นที่ดับของอกุศลบาปธรรมโดยไม่เหลือ ตามเป็นจริง, จึงถึงความยินดียินร้าย เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เป็นกลาง ๆ มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมยินดีเพลิดเพลิน (นันทิ) ยึดถือ (อุปาทาน) เวทนานั้น เป็นเหตุให้เกิดภพชาติสืบไปถึงชรา มรณะ และทุกข์ต่าง ๆ มีโสกะเป็นต้น เกิดเป็นทุกขสมุทัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ฉะนี้. ผลเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะรู้ทางอายตนะ ซึ่งเป็นรู้ในชั้นตามธรรมดาสามัญ ซึ่งทุกคนมีอยู่, ถ้าไม่รู้ก็ไม่เกิดผลดังกล่าว เช่น เมื่อมีผู้พูดสรรเสริญหรือนินทา ถ้าไม่ได้ยินไม่รู้ก็ไม่เกิดยินดียินร้าย, แต่ถ้าได้ยินได้รู้ ก็เกิดยินดียินร้ายเป็นต้น, จึงมีความเกี่ยวเกาะอยู่ในรู้หรือตามที่รู้นั้นเอง ไม่ล่วงชั้นของความรู้นั้นขึ้นไปได้.

รู้ล่วงชั้น

ทางพระพุทธศาสนา มุ่งให้รู้ล่วงชั้นขึ้นไป เพราะเมื่อรู้ล่วงชั้นขึ้นไป ก็ล่วงทุกข์เป็นขั้น ๆ ดังความรู้ที่เกิดขึ้นอาศัยร่างกายดังกล่าว เป็นความรู้ล่วงชั้นขึ้นไปโดยลำดับ เช่นเด็กโตก็รู้ล่วงชั้นเด็กเล็กขึ้นไปเป็นต้น, แต่ความรู้ที่ล่วงชั้นขึ้นไปเองเป็นไปโดยปกติธรรมดา, คนมีธาตุรู้อาจจะศึกษาให้รู้ล่วงชั้นยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้ด้วยปัญญา เป็นเครื่องกำหนดรู้ความรู้นั้น หรือกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้นั้นเอง, เช่นได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะ ได้รู้เรื่องทั้งหลาย ก็กำหนดใน รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะนั้น ๆ, หรือเมื่อยกขันธ์ ๕ ขึ้นกล่าว ก็กำหนดอยู่ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, กำหนดให้รู้จักลักษณะ หน้าตาของสิ่งที่รู้นั้น, จะยกเพียงข้อใดข้อหนึ่งขึ้นกำหนดก็ได้, ดังเช่นในธาตุวิภังคสูตร ท่านสอนให้กำหนดธาตุ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ตามประเภท ตามลักษณะ ของธาตุนั้น ๆ ทั้งภายใน คือที่ประกอบกันเข้าเป็นรูปกายนี้ ทั้งภายนอก คือที่มีอยู่ในโลกธาตุ, ธาตุภายในแบ่งมาจากธาตุภายนอก แล้วก็กลับคืนไปเป็นธาตุภายนอก ถ่ายเทกันไปมา, ต่อจากนี้ก็กำหนดพิจารณาให้เห็นลักษณะที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา และเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน ของสิ่งเหล่านั้น จนเห็นตามเป็นจริง, เมื่อเห็นตามเป็นจริง ก็ย่อมละความยินดียินร้าย, รู้ทั่วถึงวิมุตติ ซึ่งเป็นที่ดับ

ของอกุศลบาปธรรมโดยไม่เหลือ, เมื่อเสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่ยินดีเพลิดเพลินยึดถือ เป็นเหตุให้ดับทุกข์ต่าง ๆ ได้ตามชั้นของความรู้, เมื่อละได้ดังนี้ก็กำหนดรู้ความละนั้นให้รู้จักตามเป็นจริง, จะกำหนดรู้ดังกล่าวได้ ก็ด้วยปัญญา ที่ทุกคนอาจศึกษาอบรมให้เกิดขึ้นได้ด้วยความไม่ประมาท, เพราะฉะนั้นในธาตุวิภังคสูตร ท่านจึงสอนว่า **ปญฺญํ นปฺปมชฺเชยฺย** ไม่ควรประมาทปัญญา, เพราะเมื่อไม่ประมาท อบรมปัญญาให้เกิดขึ้นในความรู้หรือสิ่งที่รู้ทางอายตนะนั้นแหละ ย่อมได้ปัญญารู้ทั่วถึงสัจจะคือความจริง, เมื่อประสบความจริงก็ควรรักษาความจริงนั้นไว้, ท่านจึงสอนต่อไปว่า **สจฺจมนุรกฺเขยฺย** ควรตามรักษาสัจจะ, และเมื่อรู้ความจริงด้วยปัญญา ย่อมเป็นเหตุให้ละหรือสละความเกี่ยวเกาะเป็นต้น อันรวมเรียกว่า อุปธิ ที่มีเมื่อยังไม่รู้ความจริงดังกล่าว, การสละนั้นควรเพิ่มพูนให้มากขึ้นเสมอท่านจึงสอนว่า **จาคมนุพฺรูเหยฺย** ควรเพิ่มพูนความสละ, เมื่อสละได้เท่าใด ก็ย่อมได้สันติคือความสงบเท่านั้น, สันตินั้นควรศึกษาสำเหนียก ท่านจึงสอนต่อไปว่า **สนฺติเมว สิกฺเขยฺย** ควรศึกษาสันติดังนี้. ธรรม ๔ ข้อ คือ ปัญญา สัจจะ จาคะ อุปสมะหรือสันติดังกล่าว เป็นอธิษฐานธรรม คือธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจเพราะทำให้กำหนดรู้ความรู้หรือสิ่งที่รู้ (ญาตปริญญา) แล้วพิจารณาจนรู้ตามเป็นจริง (ตีรณปริญญา) แล้ว สละหรือละความเกี่ยวเกาะได้ (ปหานปริญญา) เป็นเหตุให้รู้ล่วงชั้นขึ้นไป

เมื่อรู้ล่วงชั้นขึ้นไป ก็ล่วงทุกข์ขึ้นไปได้โดยลำดับ จนสิ้นทุกข์ด้วยประการทั้งปวง, ความรู้ล่วงชั้นดังกล่าว จัดเป็นวิชชา ความล่วงชั้นขึ้นไป ด้วยความรู้นั้น จัดเป็นวิมุตติตามชั้นแล.

ธาตุรู้ที่บริสุทธิ์

บุรุษ คือ คน เมื่อยังประมาทปัญญา ไม่ใช้ปัญญากำหนดรู้ความรู้หรือสิ่งที่รู้ตามเป็นจริง ธาตุรู้ย่อมไม่บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว, ต่อเมื่อไม่ประมาทปัญญา อบรมปัญญาให้เกิดขึ้นและใช้ปัญญากำหนดให้รู้ตามเป็นจริงดังกล่าว ธาตุรู้ย่อมบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว, สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงไว้ในธาตุวิภังคสูตรโดยใจความว่า เมื่อคนพิจารณาเห็น ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ด้วยปัญญาชอบตามเป็นจริงว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนี่ นี่ไม่เป็นอัตตาตัวตนของเรา ดังนี้แล้ว จิตย่อมหน่าย ย่อมสิ้นยินดีติดใจในธาตุเหล่านั้น, เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเหลือแต่ธาตุรู้ที่บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว คนย่อมรู้อะไร ๆ ด้วยธาตุรู้นั้น เมื่อน้อมออกมารู้เป็นวิญญาณ ผัสสะ เวทนา เป็นต้นดังกล่าวข้างต้น, เมื่อเสวยเวทนาอย่างใด เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็ตาม ย่อมรู้ทั่วถึงว่าเราเสวยเวทนาอย่างนั้น และย่อมรู้ทั่วถึงว่า เวทนาอาศัยผัสสะเกิดขึ้น, เพราะผัสสะดับ เวทนาก็ดับก็สงบ, เหมือนอย่างไม้ ๒ อันครูดสีกันย่อมเกิดไฟ, เพราะไม้ ๒ อันพรากกัน ไฟย่อมไม่เกิด

ย่อมดับฉะนั้น, เมื่อรู้ทั่วถึงฉะนี้ ก็เหลือแต่อุเบกขา (ความวางเฉยเป็นกลาง) อันบริสุทธิ์ผุดผ่องสะอาดอ่อนควรแก่การงาน เหมือนอย่างทองคำในเบ้าที่หลอมได้ที่ดีแล้ว เป็นของสิ้นโทษ อ่อนควรแก่การงานและผุดผ่อง ควรเพื่อจะทำทองรูปพรรณอย่างใดอย่างหนึ่งได้ตามประสงค์ ผู้นั้นย่อมรู้ทั่วถึงกัน ถ้าจะน้อมอุเบกขาที่บริสุทธิ์สะอาดเช่นนี้ไปสู่อรูปสมาบัติ อบรมจิตในอรูปสมาบัตินั้น อุเบกขานี้ อาศัยยึดมั่นอยู่ในอรูปสมาบัตินั้น ก็พึงตั้งอยู่ได้ตลอดกาลยืดยาวนาน, แต่ว่าข้อนี้ก็ยังเป็นสังขตะ[๑] ผู้นั้นจึงไม่ปรุงแต่งเพื่อภพ[๒] หรือเพื่อวิภพ[๓] ไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก, เมื่อไม่ยึดมั่นก็ไม่สะดุ้ง กระเสือกกระสน ย่อมดับ[๔] เฉพาะตน.

อนึ่ง ในพระสูตรนี้ท่านแสดงลักษณะของผู้ดับเฉพาะตน โดยความว่า ผู้นั้นเมื่อเสวยเวทนาเป็นที่สุดชีวิต ย่อมรู้ทั่วถึงว่าเสวยเวทนาเช่นนั้น และย่อมรู้ทั่วถึงว่าเมื่อชีวิตสิ้นไปเพราะกายแตกทำลาย เวทนาทั้งปวงจักเย็นสนิท คือดับในปัจจุบันนี้นี่แล เหมือนอย่างประทีปน้ำมันที่อาศัยน้ำมันและไส้ไหม้สว่างขึ้น เมื่อน้ำมันและไส้สิ้นไป และไม่เพิ่มเติมเข้าใหม่ ดวงไฟนั้นก็ย่อมดับไปฉะนั้น. ต่อจากนี้ท่านแสดงธรรม ๔ ข้อนั้น โดย

---

[๑] ธรรมที่ปัจจัยปรุงซึ่งมีเกิดดับและแปรปรวนเป็นธรรมดา

[๒] ความเป็น [๓] ความไม่เป็น [๔] ปรินิพพาน

อรรถอันประเสริฐอย่างยิ่งว่า ปัญญาคือความหยั่งรู้ในความสิ้นทุกข์ทั้งปวง สัจจะคือนิพพาน จาคะคือความสละอุปธิทั้งปวง อุปสมะคือความสงบระงับ ราคะ โทสะ โมหะ, ผู้ตั้งอยู่ในธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่มีมานะ คือความสำคัญหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นผู้รู้ที่เรียกว่าผู้สงบแล้วแล.

ตายเกิดตายสูญ

ตามนัยปฏิจจสมุปบาท เมื่อมีอวิชชา ก็มีสังขาร มีวิญญาณเป็นต้นไป จนถึงมีตัณหา มีอุปาทาน มีภพ มีชาติ, เมื่อมีภพ มีชาติ ก็มีชรา มีมรณะและโสกะ เป็นต้น เห็นเหตุปัจจัยของกันและกันไปโดยลำดับ, เพราะฉะนั้น ปัญหาว่าคนเกิดอีก หรือสูญไม่เกิดอีก จึงมีคำตอบตามหลักปฏิจจสมุปบาทว่า เมื่อมีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก็มีภพ มีชาติ คือเกิดอีก เมื่อไม่มีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก็ไม่มีภพ ไม่มีชาติ คือไม่เกิดอีก.

ถ้ามีปัญหาต่อไปว่า ถ้าไม่เกิดอีก เพราะไม่มีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน (คือพระอรหันต์) ย่อมสูญหรือ ? ปัญหานี้ ตอบได้ด้วยภาษิตของพระสารีบุตรเถระ ที่กล่าวแก่พระยมกะ[๑] เก็บความแสดงโดยย่อว่า พระยมกะเกิดทิฏฐิขึ้นว่า พระอรหันต-

---

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๓๓.

ขีณาสพตายสูญ คือ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายทำลายย่อมขาดสูญไป, ภิกษุทั้งหลายจึงขอให้ท่านพระสารีบุตรไปเปลื้องทิฏฐินั้น ท่านพระสารีบุตรจึงเข้าไปหาพระยมกะ กล่าวถามและได้รับตอบว่ามีความเห็นเช่นนั้นแล้ว จึงกล่าวถาม และพระยมกะได้กล่าวตอบดังต่อไปนี้.

สา. ท่านเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นพระตถาคต[๑] หรือ ?

ย. ไม่เห็นดังนั้น.

สา. ท่านเห็นว่าพระตถาคต (มี) ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณหรือ ?

ย. ไม่เห็นดังนั้น.

สา. ท่านเห็นว่าพระตถาคต นอกจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณหรือ ?

ย. ไม่เห็นดังนั้น.

(ข้างต้นนี้ ถามและตอบทีละขันธ์, ต่อไปนี้ ถามและตอบรวม)

สา. ท่านเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นพระตถาคตหรือ ?

ย. ไม่เห็นดังนั้น.

---

๑ ในที่นี้หมายถึงพระอรหันต์.

สา. ท่านเห็นว่าพระตถาคตไม่มีรูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร ไม่มีวิญญาณหรือ ?

ย. ไม่เห็นดังนั้น.

สา. เมื่อท่านไม่ได้พระตถาคตโดยจริงแท้ในทิฏฐธรรม[๑] ท่านควรจะกล่าวหรือว่าพระอรหันต์ตายสูญ ?

ย. เมื่อก่อนยังไม่รู้ จึงมีทิฏฐิเช่นนั้น ก็แต่ฟังธรรมของท่านพระสารีบุตร ละทิฏฐิเสียได้แล้ว แลเข้าใจในธรรมแล้ว.

สา. ถ้าถูกถามว่าพระอรหันต์ตายแล้วเป็นอย่างไร จะพึงตอบว่าอย่างไร ?

ย. พึงตอบอย่างนี้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็ดับ ถึงความไม่ตั้งอยู่, ถ้าถูกถามก็พึงพยากรณ์อย่างนี้.

ตามภาษิตของพระสารีบุตรนี้แสดงว่า พระอรหันต์ไม่ใช่ปัญจขันธ์ เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรกล่าวว่า พระอรหันต์ตายสูญ, เพราะที่เรียกว่าตายนั้น หมายถึงปัญจขันธ์เท่านั้น, ดังคำที่กล่าวอธิบายมรณะว่า **ขนฺธานํ เภโท** ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย, หรือดังคำที่เรียกในพระสูตรทั้งหลาย โดยมากว่า **กายสฺส เภทา** เพราะกายแตกทำลาย, และคำที่เรียกว่า พระ

---

[๑] ปัจจุบัน.

อรหันต์ ขีณาสวะ หรือพระตถาคต ก็เป็นคำบัญญัติอาศัยปัญจขันธ์ ท่านจึงแสดงโดยความว่า พระอรหันต์ไม่ใช่ปัญจขันธ์ แต่ก็ไม่นอกไปจากปัญจขันธ์.[๑] และพระอรหันต์ (ผู้ยังมีชีวิต) ก็ยังมีปัญจขันธ์, ฉะนั้น เมื่อปัญจขันธ์แตกทำลายแล้ว พระอรหันต์ก็สิ้นบัญญัติว่าอะไรสืบไป.

พระอรหันต์ไม่มีคติ

พระอรหันต์ไม่มีคติทั้งทางสูญทั้งทางเกิด ทั้งทางอื่นที่เกี่ยวข้องกับทางทั้ง ๒ นั้น ดังในอัคคิวัจฉโคตตสูตร[๒] แสดงว่า พราหมณ์ชื่ออัคคิวัจฉโคตร กราบทูลถามถึงภิกษุผู้มีจิตวิมุตติว่าเป็นอย่างไร คือ :-

๑. เกิด
๒. ไม่เกิด
๓. ทั้งเกิด ทั้งไม่เกิด
๔. ไม่ใช่ทั้งเกิด ไม่ใช่ทั้งไม่เกิด.

พระศาสดาไม่ตรัสพยากรณ์ทุกข้อ, เมื่อพราหมณ์มี

---

[๑] น่าจะเทียบได้กับภาพถ่าย คือตัวภาพไม่ใช่กระดาษ (ที่บันทึกภาพนั้น) แต่ก็ไม่นอกไปจากกระดาษ, หรือเทียบกับถ้วยลายคราม คือลายครามไม่ใช่กระเบื้องถ้วย แต่ก็ไม่นอกไปจากกระเบื้องถ้วย.

[๒] ม. ม. ๑๓/๒๔๕.

ความงุนงงไม่เข้าใจ จึงตรัสอุปมาว่าเหมือนไฟสว่างอยู่เบื้องหน้า ก็พึงรู้ว่าไฟสว่าง และไฟสว่างเพราะมีเชื้อ, แต่ถ้าไฟนี้ดับแล้ว ก็พึงรู้ว่าไฟดับ และดับเพราะสิ้นเชื้อและไม่เพิ่มเชื้ออื่นเข้าอีก แต่ไม่รู้ว่าไฟดับแล้วไปทิศทางไหนฉันใด, ตถาคต[๑]ก็ฉันนั้น, เมื่อจะบัญญัติ[๒]ก็พึงบัญญัติได้ด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณใด ๆ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น ๆ ตถาคตละเสียแล้ว ไม่มีเกิดขึ้นต่อไป, ตถาคตวิมุตติหลุดพ้นแล้วจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น ๆ จึงไม่มีวาทะจะพึงพูดถึงได้ว่าเกิดไม่เกิดเป็นต้น.

พระพุทธภาษิตนี้แสดงว่า บัญญัติภาษา หรือวาทะทั้งหมดมีที่ปัญจขันธ์ พ้นจากปัญจขันธ์ก็พ้นบัญญัติ, ไม่มีปัญจขันธ์ก็ไม่มีบัญญัติ, เมื่อเป็นเช่นนี้ จะบัญญัติ ว่าเกิด ไม่เกิด ก็ต้องหมายว่าปัญจขันธ์เกิดไม่เกิด, จะบัญญัติว่าไม่ใช่ทั้ง ๒ ก็ต้องหมายถึงปัญจขันธ์อีกนั่นแหละ ว่าไม่ใช่เป็นเช่นนั้น, บัญญัติเหล่านี้จึงยังอาศัยเกี่ยวเกาะอยู่กับปัญจขันธ์ แสดงคติของปัญจขันธ์อย่างใดอย่างหนึ่งทั้งสิ้น.

พระพุทธภาษิตนี้แสดงว่า พระตถาคตทั้งปวง เมื่อดับ

---

๑ หมายถึงพระอรหันต์ทั่วไป ทั้งพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งพระอรหันตสาวก.

๒ ตั้งภาษาพูดหมายรู้กัน.

ขันธ์ปรินิพพานแล้ว ก็หมดบัญญัติหมดถ้อยคำพูดถึง หมดเรื่องพูดถึง ว่าเป็นอะไร เป็นอย่างไร ต่อไปทั้งสิ้น, เหมือนอย่างไฟสิ้นเชื้อดับไป แต่ก็ไม่สูญ ทั้งไม่ปรากฏ, เพราะพระตถาคต ลึกซึ้ง[๑] ไม่พึงประมาณได้[๒] หยั่งถึงยาก[๓] ลัทธิที่แสดงคติภายหลังปรินิพพานแล้ว จึงค้านกับพระพุทธภาษิตดังกล่าว, และถ้าแสดงคติที่ยั่งยืนนิรันดร ก็เข้าสัสสตทิฏฐิ.

น่าเป็นเพราะเหตุนี้ พระพุทธภาษิตบางแห่งที่แสดงภูมิธรรมในชั้นนี้ จึงแสดงในด้านปฏิเสธ เช่น พระพุทธภาษิตแปลว่า ภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่, ในอายตนะไรเล่าไม่ใช่ดิน ไม่ใช่น้ำ ไม่ใช่ไฟ ไม่ใช่ลม[๔] ฯลฯ

สิ่งที่ไม่สูญอันพ้นจากปัญจขันธ์

คำสำหรับเรียกสิ่งที่ไม่สูญอันพ้นจากปัญจขันธ์ โดยปุคคลาธิษฐาน (ยกบุคคลเป็นที่ตั้ง) คือ ตถาคต หมายถึงพระอรหันต์ทั่วไป, โดยธรรมาธิษฐาน (ยกธรรมเป็นที่ตั้ง) คือ

---

[๑] คมฺภีโร.

[๒] อปฺปเมยฺโย.

[๓] ทุปฺปริโยคาโฬฺห.

[๔] อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนํ, ยตฺถ เนว ปจวี น อาโป น เตโช น วาโย ฯเปฯ (ขุ. อุ. ๒๕/๒๐๖).

วิสังขาร, นิพพาน หรืออสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุง), อมตธรรม (ธรรมที่ไม่ตาย) หรือคำว่า อายตนะ (ที่ต่อ) ในพระบาลีที่ยกมาข้างต้น.

คำที่หมายถึงหรือนำให้เข้าใจไปในทางสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) และอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) ท่านเว้นไม่ใช้ เช่น :-

๑. **วิญญาณ มนะ**[๑] เป็นคำเก่า ที่มักเข้าใจกันว่า เป็นสภาพที่ยั่งยืนอาศัยอยู่ในร่างสัตว์ บุคคล เมื่อสัตว์บุคคลตาย วิญญาณ หรือ มนะก็ออกไปสู่ร่างใหม่, แต่ในพระพุทธศาสนาอธิบายว่า วิญญาณ คือกิริยาที่รู้สึกเห็นรูปเป็นต้น คือวิญญาณขันธ์ ในขันธ์ ๕, มนะ คือ อายตนะภายในข้อที่ ๖, ทั้งวิญญาณทั้งมนะตกอยู่ในไตรลักษณ์.[๒] ในมหาตัณหาสังขยสูตรตอนต้น[๓] แสดงว่า ภิกษุรูปหนึ่ง เกิดมีทิฏฐิว่า วิญญาณนี้ มิใช่อื่นท่องเที่ยวไป, พระศาสดาทรงทราบตรัสเรียกมาทรงอธิบายดังกล่าวแล้ว ทรงชักเข้าปฏิจจสมุปบาท (ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น), แม้ธาตุรู้ (มาจากคำว่า วิญญาณธาตุ ในธาตุวิภังคสูตร) ซึ่งมี

---

[๑] มักเรียกตามบทที่ประกอบด้วยวิภัตติแล้วว่า มโน เรียกตามบทสันสกฤตว่า มนัส.

[๒] ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นอนัตตา.

[๓] ม. มู. ๑๒/๔๗๖.

ความหมายพิเศษกว่าวิญญาณขันธ์ ท่านก็ใช้แต่ในความตอนต้น, ท่านเปลี่ยนคำใช้โดยลำดับดังนี้ :-

(๑) วิญญาณ (ธาตุรู้) บริสุทธิ์ เพราะรู้ธาตุ ๕.

(๒) อุเบกขา บริสุทธิ์ เพราะรู้เวทนาด้วยธาตุรู้นั้น.

(๓) ปรินิพพาน (ดับกิเลสหมด) เพราะไม่ปรุงแต่งด้วยอุเบกขานั้น ไม่ยึดมั่นอะไรในโลก.

๒. **จิต** คำนี้ ใช้สูงกว่าวิญญาณ เช่น ในอนัตตลักขณสูตร แสดงวิญญาณว่า เป็นอนัตตา, ในตอนท้ายแสดงว่า จิตของพระปัญจวัคคีย์ วิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย. ในที่อื่นแสดงว่า **วิสงฺขารคตํ จิตฺตํ** จิตถึงวิสังขาร (นิพพาน), และในที่กล่าวถึงการอบรมภายใน ก็แสดงว่าอบรมจิต ชำระจิต เช่น **สจิตฺตปริโยทปนํ** ชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว, แต่ไม่มีแสดงว่าจิตเป็นสภาพเที่ยงยั่งยืนในทางสัสสตทิฏฐิ. ยิ่งกว่านั้นในกายจิตตสูตร[๑] ตรัสสอนมิให้เห็นว่าจิตเป็นอัตตา, อธิบายว่าจิตเกิด ๆ[๒] ดับ ๆ[๓] อยู่เสมอ เหมือนวานรเที่ยวไปบนต้นไม้ จับปล่อย ๆ กิ่งไม้อยู่เสมอ, ท่านไม่อธิบายว่า จิต เป็นสภาพสัสสตะ (ยั่งยืน) โดยปริยายไร ๆ เลย.

---

[๑] สํ. นิ.๑๖/๑๑๔.

[๒] จับอารมณ์.

[๓] ปล่อยอารมณ์.

๓. **อัตตา** โดยสมมติมรรค (ทางสมมุติ) หรือ โดยสามัญโวหารพระพุทธศาสนาแสดงอัตตา (ตัวตน) เป็นผู้ทำและเป็นผู้รับผล ดังเช่นว่า ทำบาปด้วยตน เศร้าหมองด้วยตน ไม่ทำบาปด้วยตน หมดจดด้วยตน[๑]

โดยทางสมมตินี้ ท่านใช้คำว่าสัตว์บุคคล ตัวตนเราเขาในการแสดงธรรม, เพราะถ้าไม่ใช้ ก็แสดงธรรมให้เข้าใจกันไม่ได้ แต่ท่านก็แสดงว่าเป็นเพียงสมมติเท่านั้น ดังคาถาแปลว่า เพราะประกอบส่วนรถต่าง ๆ เข้า เสียงว่ารถก็มีฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ก็มีฉันนั้น.[๒]

โดยวิมุตติมรรค (ทางวิมุตติ) ซึ่งมุ่งให้หลุดพ้นจากความยึดถือโดยประการทั้งปวง พระพุทธศาสนาแสดงอนัตตาทั้งโดยปริยาย คือชี้สิ่งใดสิ่งหนึ่งว่าเป็นอนัตตา ทั้งโดยนิปปริยาย (สิ้นเชิง) เช่น **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, บางแห่งปฏิเสธอัตตาตรง ๆ เช่น **อตฺตา หิ อตฺตโน**

---

๑ อตฺตนา ว กตํ ปาปํ อตฺตนา สงฺกิลิสฺสติ
อตฺตนา อกตํ ปาปํ อตฺตนา ว วิสุชฺฌติ.
(ขุ. ธมฺ. ๒๕/๓๗)

๒ ยถา หิ องฺคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ
เอวํ สนฺเตสุ ขนฺเธสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมติ.
(สํ. ส. ๑๕/๑๙๘)

นตฺถิ ตนไม่มีแก่ตน. คำว่า อนัตตา นี้ แปลกันว่า มิใช่ตน มิได้แปลกันว่าไม่มีตน เพราะในการแสดงอนัตตา ท่านยกสิ่งที่เป็นอนัตตาขึ้นแสดงด้วยเสมอ เช่น ขันธ์ อายตนะ ธาตุนั้น ๆ เป็นอนัตตา, แต่ตามความหมาย เมื่อยกสิ่งใดขึ้นแสดงว่าเป็นอนัตตา ก็หมายความว่า ไม่มีอัตตาอยู่ในสิ่งนั้น ดังเช่นอธิบายในความไม่มีแห่งสักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่ากายตน) ว่าไม่ตามเห็นขันธ์โดยเป็นตน ไม่เห็นว่าตนมีขันธ์ ไม่เห็นขันธ์ในตน หรือตนในขันธ์.

แต่ก็ยังมีปัญหาว่าพ้นจากขันธ์ จะพึงมีอัตตาหรือไม่ ?

ปัญหานี้ พึงตอบอนุโลมตามที่กล่าวมาแล้วว่า พ้นจากขันธ์ ก็พ้นจากสมมติบัญญัติ ผู้พ้นที่เรียกว่าพระตถาคตหรือพระอรหันต์ย่อมไม่สูญ แต่ไม่มีสมมติบัญญัติจะเรียกว่าอะไร เหมือนอย่างไฟสิ้นเชื้อดับไปฉะนั้น, สิ่งที่ไม่สูญจึงมีอยู่ แต่ไม่มีสมมติบัญญัติจะเรียก, ถ้ามีสมมติบัญญัติเรียกสิ่งไม่สูญว่าเป็นอัตตาหรือเป็นอะไร ก็เข้าสัสสตทิฏฐิ เพราะเท่ากับรับว่ามีอัตตาที่ไม่สูญ, ถ้าปฏิเสธว่าไม่มีอะไรเลย คือสูญ ก็เข้าอุจเฉททิฏฐิ และผิดความจริง เพราะสิ่งที่มี ก็ต้องมี สิ่งที่ไม่สูญ ก็ต้องไม่สูญเป็นธรรมดา, แต่เพราะพ้นจากขันธ์ จึงพ้นจากสมมติบัญญัติซึ่งอาศัยขันธ์ทุกอย่าง, ส่วนผู้ยังไม่พ้นย่อมมีสมมติบัญญัติอาศัยขันธ์ครบทุกอย่าง มิใช่เฉพาะแต่อัตตาอย่างเดียว, และสำหรับผู้พ้นแล้วจะสมมติบัญญัติ เรียกท่านว่าอย่างไร ก็

แล้วแต่จะแสดงไปตามนานามติ แต่ก็มักยืมสมมติบัญญัติเก่ามาเรียก เพื่อพูดกัน (ข้อสำคัญอย่าเข้าใจสมมติบัญญัติเก่าว่าเป็นตัวจริง).

ศาสดา ๓ จำพวก

ในปุคคลบัญญัติ[๑] แสดงว่า ศาสดา (ผู้สอน) มี ๓ จำพวก คือ :-

๑. **ศาสดาผู้สัสสตวาทะ (มีวาทะว่าเที่ยง)** ได้แก่ศาสดาผู้บัญญัติว่ามีอัตตาจริงแท้ทั้งภพนี้ภพหน้า.

๒. **ศาสดาผู้อุจเฉทวาทะ (มีวาทะว่าขาดสูญ)** ได้แก่ศาสดาผู้บัญญัติว่ามีอัตตาจริงแท้เฉพาะในภพนี้ แต่ไม่มีอัตตาจริงแท้ในภพหน้า.

๓. **ศาสดาผู้สัมมาสัมพุทธะ (ผู้ตรัสรู้เองชอบ)** ได้แก่ศาสดาผู้ไม่บัญญัติเช่นนั้นทั้ง ๒ อย่าง.

ฉะนั้น ในพระพุทธศาสนา จึงไม่แสดงวาทะทั้ง ๒ นั้น, และถ้ามีปัญหาที่จะทำให้ผู้ฟังเข้าใจเขวไปในวาทะทั้ง ๒ นั้น ซึ่งขัดกับหลักพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาก็ไม่ตรัสพยากรณ์, ดังในสังยุตตนิกาย[๒] แสดงว่า ปริพาชกชื่อวัจฉโคตร มาเฝ้า

---

[๑] อภิ. ปุค. ๓๖/๑๘๐.

[๒] สํ. สฬา. ๑๘/๔๘๗.

พระบรมศาสดา กราบทูลถามว่า อัตตามีหรือ ? พระบรมศาสดาทรงนิ่ง, ถามว่าอัตตาไม่มีหรือ ? ทรงนิ่งอีก. เมื่อปริพาชกนั้นกลับไปแล้ว พระอานนทเถระกราบทูลถามถึงเหตุที่ทรงนิ่ง ไม่ทรงพยากรณ์, ตรัสตอบว่า ถ้าทรงพยากรณ์ว่าอัตตามีก็จักเป็นฝ่ายสัสสตวาทะ ถ้าทรงพยากรณ์ว่าอัตตาไม่มี ก็จักเป็นฝ่ายอุจเฉทวาทะ, และตรัสถามพระอานนท์ว่า ถ้าทรงพยากรณ์ว่าอัตตามี จักให้เกิดญาณอนุโลมข้อว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาหรือ ? พระอานนท์กราบทูลว่าไม่เป็นดังนั้น, ตรัสต่อไปว่า ถ้าทรงพยากรณ์ว่าอัตตาไม่มี ปริพาชกก็จักงุนงงหลงใหลยิ่งขึ้นว่า เมื่อก่อนเรามีอัตตา เดี๋ยวนี้ไม่มี (อย่างไร) หนอดังนี้. และในทุฏฐัฏฐกสูตร แสดงว่า ความเห็นว่ามีตน (หรือ) ความเห็นว่าไม่มีตน ไม่มีแก่ผู้นั้นเลย ผู้นั้นได้ละความเห็นในโลกนี้ทั้งหมด[๑] แล.

อนุปาทาน

ทางพระพุทธศาสนา มุ่งมิให้เกี่ยวเกาะกับวาทะทั้ง ๒ นั้น เพราะถ้าเกี่ยวเกาะก็เป็นอุปาทาน (ความยึดถือ) พระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมเพื่อไม่ยึดถือ (อนุปาทาน) ในทุก ๆ สิ่ง,

---

[๑] อตฺตํ นิรตฺตํ น หิ ตสฺส อตฺถิ อโธสิ โส ทิฏฺฐิมิเธว สพฺพํ
(ขุ. สุตฺต. ๒๕/๔๘๗)

ฉะนั้น จึงทรงแสดงพยากรณ์ อริยสัจ คือทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์, และโดยมาก ทรงแสดงชี้ทุกขสัจ เป็นพหุลานุสาสนี (วาจาพร่ำสอนโดยมาก) คือทรงยกขันธ์ อายตนะ ธาตุ ขึ้นแสดงโดยไตรลักษณะ (ลักษณะ ๓ คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา) หรือ โดยทวิลักษณะ (ลักษณะ ๒ คือ อนิจจะ อนัตตา เว้นทุกขะ เพราะทุกข์เนื่องในอนิจจะ, อีกอย่างหนึ่ง เพราะทุกข์เป็นตัวทุกขสัจ ซึ่งรวมลักษณะทั้ง ๒ นั้นเข้าด้วยกัน) เพื่อละอุปาทานในขันธ์ อายตนะ ธาตุ อันเป็นตัวทุกขสัจเสีย, เมื่อละอุปาทานได้สิ้นเชิงแล้ว อะไรยังมีอยู่ ก็พึงรู้ได้เฉพาะตน, แต่ในเวลาปฏิบัติไม่ต้องพะวงเกี่ยวเกาะสงสัย เพราะถ้าพะวงถึงเมื่อใด ก็ต้องคิดปั้น ตัวมีตัวเป็นเป็นอัตตาขึ้นเมื่อนั้น และนั่นก็เป็นความคิดซึ่งเป็นตักกะ, สิ่งที่คิด ก็ต้องเป็นตัวสมมติบัญญัติขึ้น ซึ่งต้องอาศัยขันธ์อย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเอง, จึงไม่อาจพ้นจากอุปาทาน (เพราะนั่นเป็นอุปาทาน), และถึงใช้ตักกะเท่าไร ก็ไม่อาจรู้จริงได้ว่าสิ่งที่มีอยู่นั่นคืออะไร ดังพระบาลีแปลว่า อายตนะนั้นมีอยู่ ฯลฯ นั่นแหละ เป็นที่สุดแห่งทุกข์, ธรรมนี้ลึก เห็นยาก รู้ยาก สงบประณีต ไม่รู้ได้ด้วยตักกะ (ตรึกนึกเอา) ละเอียด อันบัณฑิตพึงรู้ได้.[๑]

---

[๑] อตฺถิ...ตทายตนํ. ฯเปฯ เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส, คมฺภีโร จายํ ธมฺโม ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนิโย. (ขุ. อุ. ๒๕/๑๕๘/๒๐๖; วิ. มหา. ๔/๗/๘)

อนึ่ง เมื่อทรงแสดงธรรมชี้ทุกขสัจ ถ้าผู้ฟังคิดพะวงไปถึง *ตัวมีตัวเป็น* (คืออัตตา) ก็ชื่อว่าดำเนินไปผิดทาง, ดังในมหาปุณณมสูตร[๑] แสดงว่าเมื่อพระบรมศาสดากำลังทรงแสดงปัญจขันธ์ว่าเป็นอนัตตา เพื่อละความสำคัญเห็นว่าเรา ว่าของเรา, ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความคิดขึ้นว่า ได้ยินว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตาอย่างนี้ ๆ, ก็กรรมที่สิ่งที่เป็นอนัตตาทำแล้ว พึงถูกต้อง (ส่งผล) อัตตาอะไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความคิดนั้นแล้ว ตรัสบอกภิกษุทั้งหลายว่า มีฐานะอยู่ที่โมฆบุรุษ (คนเปล่า) บางพวกพึงเข้าใจสัตถุศาสน์ (คำสอนของพระศาสดา) แล่นเตลิดไปอย่างนั้น ดังนี้แล้ว ทรงนำเข้ามาในทางเทศนาในทุกขสัจตามเดิม ด้วยตรัสสอนภิกษุทั้งหลายในข้อว่าปัญจขันธ์เป็นอนัตตา เพื่อละอุปาทานในปัญจขันธ์, ท่านแสดงว่า เมื่อจิตของภิกษุทั้งหลายถูกนำเข้ามาในสัจจธรรมแล้ว ได้พ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่นแล.

พุทธวาทะเรื่องเชื้อนำเกิด

ในสังยุตตนิกายแสดงว่า[๒] ปริพาชกชื่อ วัจฉโคตร ได้มาเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า ในวันก่อน ๆ พวกสมณ-

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๑๐๖.

[๒] สํ. สฬา. ๑๘/๔๘๒.

พราหมณ์ลัทธิอื่นเป็นอันมาก ประชุมพูดสนทนากัน ในกุตุหลศาลา[๑] อ้างถึงคณาจารย์ เจ้าหมู่ เจ้าคณะ ที่คนนับถือกันนั้น ๆ ว่า ล้วนแต่พยากรณ์สาวกผู้บรรลุผลอย่างยิ่งของตน ๆ ว่า ตายไปเกิดในที่โน้น ๆ, ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพยากรณ์พระสาวกผู้บรรลุถึงผลอย่างยิ่งของพระองค์ต่างออกไปว่า พระสาวกนั้น ๆ ได้ตัดตัณหาปลดเปลื้องสังโยชน์ (เครื่องผูก) ได้ทำที่สุดทุกข์ เพราะตัดมานะโดยเด็ดขาด ตนจึงมีความสงสัยลังเลใจ ว่าธรรมของพระผู้มีพระภาคพึงรู้ยิ่งเห็นจริงอย่างไร ?

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ควรที่จะสงสัยลังเลใจ แล้วจึงตรัสว่า ทรงบัญญัติความเกิด (อุปบัติ) แก่ผู้มีอุปาทาน ไม่ทรงบัญญัติความเกิดแก่ผู้ไม่มีอุปาทาน เหมือนอย่างไฟ ที่มีเชื้อ (อุปาทาน) ก็ติดสว่าง ไม่มีเชื้อ ก็ไม่ติดสว่าง ฉะนั้น.

ปริพาชกกราบทูลถามว่า ในสมัยที่เปลวไฟถูกลมกระพือพัดไป แม้ไกล พระองค์ทรงบัญญัติว่าอะไรเป็นเชื้อของเปลวไฟนี้ ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ทรงบัญญัติว่าเปลวไฟนั้นมีลมเป็นเชื้อ เพราะว่าลมย่อมเป็นเชื้อในสมัยนั้น.

ปริพาชกกราบทูลถามว่า ในสมัยที่ทอดทิ้งกายนี้ และ

---

[๑] ศาลาประชุมแสดงลัทธิต่าง ๆ ไม่จำกัด เป็นแหล่งบังเกิดข่าวว่าใครพูดอะไร.

สัตว์ยังไม่เข้าถึงกายอื่น พระองค์บัญญัติว่าอะไรเป็นเชื้อ (นำให้เข้าถึงกายอื่น) ของสัตว์นี้ ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พระองค์ทรงกล่าวว่าสัตว์นั้นมีตัณหาเป็นเชื้อ เพราะว่าตัณหาย่อมเป็นเชื้อในสมัยนั้น.

ตามพระพุทธภาษิตนี้ แสดงว่า ทางพระพุทธศาสนาบัญญัติว่า เมื่อมีเชื้อคือตัณหา สัตว์ก็บังเกิด เมื่อสิ้นเชื้อคือตัณหาแล้ว ก็สิ้นเกิดอีกต่อไป. พระพุทธภาษิตนี้ก็มีนัยอันเดียวกันกับหลักปฏิจจสมุปบาท ดังกล่าวมาข้างต้น.

เราคนเดียวกัน

มีปัญหาว่า เมื่อเกิดอีก จะเกิดเป็นเราคนเดียวกันหรือต่างคนไป ?

ปัญหานี้ ตอบตามพระพุทธภาษิตในที่ต่าง ๆ ว่า เกิดเป็นเราคนเดียวกันทุกชาติ มิใช่ต่างคนกันออกไป, ดังในพระบาลีแสดงบุพเพนิวาสญาณ คือ ความรู้ระลึกชาติในหนหลังได้ความว่า ระลึกได้ชาติหนึ่ง สองชาติเป็นต้น ขึ้นไปเป็นอันมากว่าในชาติโน้น เรามีชื่อโคตรอย่างนี้ มีวรรณะ มีอาหาร อย่างนี้เสวยสุข ทุกข์ อย่างนี้ มีที่สุดอายุอย่างนี้. เรานั้นเคลื่อนจากชาตินั้นแล้วจึงบังเกิดในชาติโน้น. แม้ในชาตินั้นเราก็มีชื่อโคตรเป็นต้นอย่างนี้ ๆ. เรานั้นเคลื่อนจากชาตินั้นแล้ว ก็บังเกิดในชาตินี้ ดังนี้. เพราะฉะนั้น แม้จะเกิดในชาติเท่าไรก็ตาม คงเป็น

เราคนเดียวกันนี้เอง เหตุฉะนี้จึงสามารถบำเพ็ญบารมี หรือสะสมอาสวกิเลสสืบเนื่องกันไปได้, แต่ย่อมเข้าถึงกายในคติภพต่าง ๆ กันตามกรรม ดังพระบาลีในโกสลสังยุตต์ แสดงคติที่เกิดไว้ แปลว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด, สัตว์ทั้งหลายจักไปตามกรรม เข้าถึงผลของบุญและบาป, ผู้มีกรรมเป็นบาป จะไปสู่นิรยะ (คติที่เสื่อม) ผู้มีกรรมเป็นบุญ จะไปสู่สุคติ (คติที่ดี).[๑]

อนึ่ง ในโกสลสังยุตต์นั้นแหละ แสดงไว้ แปลว่า ผู้จะต้องตาย ทำบุญบาปทั้งสองอันใดไว้ในโลกนี้ บุญบาปทั้งสองนั้นเป็นของเขา เขาพาบุญบาปทั้งสองนั้นไป บุญบาปทั้งสองนั้นตามเขาไปเหมือนอย่างเงาที่ไม่ละตัวติดตามตัวไปฉะนั้น.[๒] พระพุทธภาษิตนี้ตรัสเปรียบกรรมเหมือนเงา แสดงว่าต้องมีเจ้าของเงาเป็นตัวผู้ไป (เกิด).

---

๑ สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ
ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ ปุญฺญปาปผลูปคา
นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา ปุญฺญกมฺมา จ สุคตึ.
(สํ. ส. ๑๕/๑๔๒)

๒ อุโภ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ ยํ มจฺโจ กุรุเต อิธ
ตํ หิ ตสฺส สกํ โหติ ตญฺจ อาทาย คจฺฉติ
ตญฺจสฺส อนุคํ โหติ ฉายาว อนุปายินี.
(สํ. ส. ๑๕/๑๐๔)

เมื่อคนตาย ย่อมทอดทิ้งร่างกายให้เน่าเปื่อยอยู่ในโลกนี้ จึงมีปัญหาว่าอะไรไปเกิด ?

ปัญหานี้ ตอบตามที่มาต่าง ๆ ว่า ตามพระสูตรทั่วไปแสดงโดยสามัญโวหาร ว่าสัตว์บุคคลเป็นต้น ทำกรรมนั้น ๆ ไว้ตายไปเกิดอย่างนั้น ๆ, เมื่อกล่าวหมายถึงตนเอง ก็คือเรา (อันหมายถึงอัตตา) ดังพระบาลีแสดงบุพเพนิวาสญาณดังกล่าวแล้ว, ในที่บางแห่งเรียกว่า วิญญาณตามที่เข้าใจกันทั่วไป เช่นในมารสังยุตต์[๑] แสดงเรื่องมารค้นหาวิญญาณของพระโคธิกะผู้ถึงมรณภาพ ว่าไปสถิตอยู่ในที่ไหน, ได้มีพระพุทธพยากรณ์ว่า พระโคธิกะปรินิพพานแล้ว วิญญาณไม่สถิตอยู่ และในอังคุตตรนิกาย[๒] แสดงภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ เรียกว่า วิญญาณฐิติ. ในอังคุตตรนิกายนั้นนั่นแหละ[๓] แสดงว่า **กมฺมํ เขตฺตํ** กรรมเหมือนนา **วิญฺญาณํ พีชํ** วิญญาณเหมือนพืช **ตณฺหา สิเนโห** ตัณหาเหมือนยางในพืช.

ตามที่มาที่อ้างมานี้ ส่องความให้เข้าใจว่า สภาพอย่างหนึ่งที่ไม่ตายมีอยู่ในสัตว์บุคคลทั่วไป เมื่อสังขารร่างกายก่อกำเนิดขึ้นตามหลักธรรมชาติ สภาพนั้นก็เข้าสถิต (อุปบัติ) เมื่อ

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๑๗๘.

[๒] องฺ. สตฺตก ๒๓/๔๑.

[๓] องฺ. ติก. ๒๗/๒๘๗.

สังขารร่างกายแตกทำลาย สภาพนั้นก็เคลื่อนออกไป (จุติ) เข้าร่างใหม่ต่อไปตามกรรม จนกว่าจะละอุปาทานได้ จึงไม่เข้าร่างใหม่อีกต่อไป ดังที่เรียกว่าสิ้นภพสิ้นชาติ, เพราะฉะนั้น ที่เรียกว่าตายนั้น จึงได้แก่สังขารเท่านั้น แต่โดยที่แท้ไม่มีใครตาย (ทั้งไม่มีใครเกิดขึ้นใหม่) เพียงแต่เปลี่ยนสังขารร่างกาย เหมือนอย่างเปลี่ยนเสื้อใหม่เท่านั้น.

ธรรมเป็นสภาพไม่สูญ

เมื่อสิ้นภพสิ้นชาติ ก็สิ้นสมมติบัญญัติที่จะเรียกสภาพนั้นว่าอะไรอีกต่อไป จึงไม่มีสิ่งอะไรจะยกขึ้นพูดว่าเที่ยงยั่งยืนหรือขาดสูญ น่าจะเป็นเพราะเหตุนี้ พระบาลีที่กล่าวถึงสภาพนั้นโดยปรมัตถ์ จึงกล่าวในทางปฏิเสธ ดังที่ยกมากล่าวข้างต้นแล้วว่า อายตนะนั้นมีอยู่ ในอายตนะไรเล่า ไม่ใช่ดิน ไม่ใช่น้ำ ไม่ใช่ไฟ ไม่ใช่ลม ฯลฯ.

คำว่า “อายตนะนั้นมีอยู่” ก็เป็นเพียงภาษาที่พูดเพื่อแสดงให้ทราบถึงความไม่สูญ, ความไม่สูญนี้เป็นอรรถของคำว่าธรรม เพราะธรรมแปลว่าทรงไว้ หรือทรงอยู่, ธรรมจึงเป็นสภาพไม่สูญ, ธรรมจึงคงเป็นธรรม ดังที่เรียกว่า ธรรมฐิติ อยู่ตลอดนิรันดร.

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา.

๑๓

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ (ม.ร.ว.ชื่น นพวงศ์)

ISBN 974-580-847-4
9 789745 808478